Madras University Sanskrit Series, No. 9

Prakaṭārthavivaraṇam

[A COMMENTARY ON THE BRAHMASŪTRABHĀṢYA OF ŚRĪ ŚAṄKARA]

VOLUME I

EDITED BY

T. R. CHINTAMANI, M. A., PH. D.

Senior Lecturer in Sanskrit

University of Madras

UNIVERSITY OF MADRAS

1935

Price Rs. 6.]

॥ श्रीः ॥

॥ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ॥

प्रकटार्थविवरणसहितम्

भाष्यम्

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः विषयविषयिणोः तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभा-

॥ श्रीः ॥

प्रकटार्थविवरणम्

सत्यं ज्ञानमनन्तं यत्कूटस्थं सुखविग्रहम् ।
नित्यमुक्तं परं ब्रह्म भवामि तदहं सदा ॥

ज्ञात्वापि यस्य बहुकालमचिन्तनेन
व्याख्यातुमक्षमतया परितापि चेतः ।
तस्योपतापहरणाय मयेह भाष्ये
प्रारभ्यते विवरणं प्रकटार्थमेतत् ॥

श्रीमच्छारीरकं व्याचिख्यासुर्भगवान् भाष्यकारो विषयाद्यसम्भवेनाव्याख्येयत्वमाशङ्क्य बन्धमिथ्यात्वाङ्गीकारेण विषयादिकं सम्भावयन्व्याख्येयत्वं प्रतिजज्ञे—युष्मदस्मदित्यादिना ॥ तत्प्रत्याचिख्यासू च अमृतानन्दब्रह्मप्रकाशिकाकारौ आचख्यतुः—'व्यर्थमिदमनर्थानृतत्ववर्णनम्; शास्त्रप्रामाण्यात् ज्ञानेन सत्यबन्धध्वंससंभवात्; अथ लोके ज्ञानात् सत्यस्य ध्वंसो[1] न दृष्टः ? तत्कि[2]मिदानीमामुष्मिकफलं कर्मशास्त्रं नोपेयते । किञ्च लोकेऽपि तार्क्ष्यस्मरणाद्विषं शाम्यतीति, सेतुदर्शनाच्चाशुभं सन्नीस्रस्यते, वि[3]षयदोषदर्शनाच्च रागो ध्वनीध्वस्यते । यथा च ज्ञानं स्वप्रागभावं दन्दहीति, तथानर्थहेतुमपि धक्ष्यति; तस्मात्सत्यत्वेऽपि बन्धस्य ध्वंससंभवान्न तदर्थमनर्थवैतथ्यमास्थेयम् । वाक्यार्थान्वयसिद्धये जीवनिर्णयोऽपि जीवपा[4]दे प्रववृते । अतो न तदर्थमपि तद्वर्णनम्'॥

अत्रोच्यते—सार्थकमिदमनर्थवैतथ्यवर्णनम्, तदन्तरेण शास्त्रादपि तद्सिद्धेः । शास्त्रं किल लोकावलोकितां पदशक्तिं पदार्थयोग्यताञ्चोररीकृत्य

१. All except T. सत्यध्वंसो.
२. TM. किमितीदा.
३. A omits विषय...ध्वस्यते.
४. T and P वादे.

प्रकटार्थविवरणम्

ब्रवरीवर्ति, इतरथा "अन्धो मणिमविन्दत्" इत्यादेरपि यथाश्रुते मात्वापातात्, अपूर्वकल्पनानवकाशप्रसङ्गाच्च । लोके च शुकपाठितत्त्वज्ञानं तद्ज्ञानं परं पोस्फुरीति ; ततः संसारस्यापि सत्यत्वे न सम्यग्ज्ञानात् प्लुष्टिः स्यात् । न च तार्क्ष्यस्मरणमात्राद्विषोपशमः अतिप्रसङ्गात्, किन्तु ध्यानमन्त्रप्रयोगादिक्रियया । विषयदोषदर्शनञ्च वैराग्यकारणम् । न च रागध्वंसो वैराग्यम्, भोगेन ध्वस्तेऽपि रागे वैराग्याननुगमात् ; किन्तु रागविरुद्धश्चेतोवृत्तिविशेषः । न च सेतुदर्शनमशुभशान्तयेऽलम्, प्रमाणाभावात् । "सेतुं दृष्ट्वा विमुच्येत ब्रह्महा ब्रह्महत्यया" इति विधेरिति चेत्, न दर्शनं विध्यर्हमक्रियासाधनत्वात्, स्वर्गवत् ; अक्रियात्वञ्च प्रकाशत्वात्, प्रदीपवत् ; क्रियात्वे च संवित्साधनत्वाभावप्रसङ्गात् गतिवत् । किञ्च यद्विधिजन्यपुरुषेच्छाप्रयत्नसाध्यं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं तस्यैव विधितः फलसंबन्धोऽवकल्पते यथा कर्मणः । न तथा ज्ञानं सति कारणे पुरुषेच्छामप्यपेक्षते । अनिच्छतोऽपि अनिष्टज्ञानादिदर्शनात् "आज्यमवेक्षेत" "आदित्यमवलोकयेत्" इति चाक्षसंनिपातविधानम् ; ज्ञानं त्वर्थसिद्धमनूद्यते । न च स्मृतेर्वैयर्थ्यम्—"ब्रह्महापि प्रमुच्येत तस्मिन्स्नात्वा महोदधौ" इत्यादिस्मृतिविहितब्रह्मचर्याद्यनेकाङ्गसहितदूरतरदेशगमनसाध्यब्रह्महत्यादिनिवृत्तिफलसेतुस्नानस्तुत्यर्थतयार्थवत्त्वोपपत्तेः । यस्य हि दर्शनमात्रादशुभोपशमः, किमु तत्र स्नानादिना । अन्यथा दूरगमनादेरानर्थक्यात् । एषैव गतिः

"दक्षिणाभिमुखं देवं डोलमानं सुरेश्वरम् ।
सकृद्दृष्ट्वा तु गोविन्दं मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥"

"अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत नित्यशः ॥"

इत्यादेः, गोविन्दाग्निचिदाद्यर्चापरिचर्यादौ तात्पर्यात् । अतो विधितो न बोधस्य फलसंबन्धः । नापि ज्ञानं स्वप्रागभावं जेघ्रीयते, भावस्याभावयोगाद्-

१. A. अथ [अपूर्वार्थ-]
२. A omits आदि.
३. All except T. करणम्.
४. T. वैराग्यभोगेन.
५. T. दर्शनात्.
६. T Omits फल……यथा.
७. A. दृश्यवेक्षेत.
८. A omits सहित.
९. T. यथाविधि.

प्रकटार्थविवरणम्

ऽन्धकारात्मकस्य घातकत्वायोगात्; किन्तु तन्निवृत्तिरेव ज्ञानम्। न च तद्ध्वंसे तस्याध्वस्तत्वम्, पुनरुदयो वा; सकृज्ज्ञातस्य नाशस्य तत्रोर्ध्वमुपलक्षणत्वेन ध्वस्तत्वव्यवहारप्रवर्तकत्वात्। किञ्च ज्ञानातिरिक्तप्रागभावनिवृत्तेः भावत्वेऽनवस्था; अभावत्वे तस्या एव प्रागभावत्वप्रसङ्गः; तुल्यकालत्वे न ज्ञानजन्यता; न चैकस्यास्सामग्र्या विरुद्धकार्यद्वयहेतुत्वसंभवः; तस्माद्ज्ञानमज्ञाननिरासस्यैव निदानमिति सत्यत्वे बन्धस्य ज्ञानात् ध्वंसो नोपपद्यते; सत्यत्वं चानृतविरोधित्वमविवक्षितविशेषं व्याप्यतयोपादीयते धूमवत्त्ववत्, अपरथा तद्व्याप्याव्याप्यतापातात्; अतो विकल्पजालप्रलापो निष्फलः। परमार्थत्वं किं प्रामाणिकत्वमात्रमुत तात्त्विकप्रमाणवत्त्वमित्यादिः। तस्मात्सनिदानाध्यासध्वंसरूपप्रयोजनसिद्धयेऽध्याससमर्थनं समञ्जसम्॥

यश्चोवाच—न परमात्माध्यस्यति, विद्यास्वभावत्वात्; न जीवः, अनतिरेकात्, अतिरेकेऽपि कल्पितत्वात्—इति; तत्रोच्यते। अज्ञोऽध्यस्यति, तस्य भ्रान्तत्वप्रसिद्धेः; अज्ञश्चाज्ञानप्रतिबिम्बिता चिदुच्यते; यथा न घटावच्छिन्नस्य अनवच्छिन्नस्य वाकाशस्य घटावच्छेदः अनवस्थानात् विरोधाच्च, किन्तु स्वरूपस्य, तथा नाज्ञानावच्छिन्नस्यानवच्छिन्नस्य वा चिद्धातोरज्ञानावच्छेदः, किन्तु स्वरूपस्य। क्वचित्तु ब्रह्मणोऽज्ञत्वाभिधानं परिच्छिन्नाश्रयत्वाभावाभिप्रायम्; जीवाश्रयत्वाभिधानञ्च स्वावच्छिन्न एव स्वकार्याध्याससामर्थ्याभिप्रायम्; यथा ह्याकाशतन्त्रं नीरं न तत्र स्वकार्याध्यारोपं चर्करीति, किन्तु स्वात्मनि प्रतिबिम्बिते स्वकार्याध्यारोपं चेक्रीयते, जानुमात्रेऽपि नीरे साभ्रनक्षत्रस्य नभसो दोधूयमानतादर्शनात्, तथाज्ञानमपि स्वप्रतिबिम्बितचिति स्वकार्याध्यारोपकरम्। तदयं सङ्क्षेपः—एका तावदनाद्यनिर्वाच्या भूतप्रकृतिश्चिन्मात्रसम्बन्धिनी माया। तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः तत्परिणामैरेव सर्वज्ञत्वादिमान्; बिम्बकल्पं तु निर्विकल्पकं ब्रह्म कैवल्यावलम्बनम्। तस्या एव परिच्छिन्नानिर्वाच्यानन्तप्रदेशेष्वज्ञानाभिधानेष्वावरणविक्षेपशक्तिमत्सु प्रतिबिम्बितं तदेव चैतन्यमनन्त-

१. A adds गतः.
२. T. omits अनवच्छिन्नस्य.
३. TM. घटावच्छेदेनावस्था.
४. TM. निदानम्.
५. M. Tन संबन्धिनी.
६. T, T[1] and P तस्याः.
७. TM. अनन्तर.

प्रकटार्थविवरणम्

जीवव्यवहारास्पदम् । न च लोके प्रतिबिम्बस्य बिम्बदर्शनपूर्वकत्वं स्वरूपैक्यात् । इहैव विशिष्टस्य तत्तन्त्रता । न च [1]निरंशस्यैकस्य कृत्स्नस्यानन्तप्रतिबिम्बभावो विरो[रु]ध्येत, "रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव" इत्यादिश्रुतेः, नभसि दर्शनाच्च । प्रत्येकमज्ञानानुबन्धश्च "अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः" "न तं विदाथ" "तेन मुह्यन्ति जन्तवः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिलिङ्गसिद्धोऽनुभवसिद्धश्च नापलापम[2]र्हति । सति चैवं गुरुशिष्यमुक्तामुक्तादिविभागोऽपि सुगमः । तथा हि—यस्य बिम्बकल्पनिर्विकल्पब्रह्मात्मानुभवः तस्य स्वोपाध्यज्ञानभङ्गे तज्जान्तःकरणापसरणे प्रमातृत्वानुपपत्तौ स्वरूपावस्थान[3]ं मुक्तिः सङ्घटीति। यस्तु मायाविवर्तो महाभूत[4]ः प्रपञ्चः स विद्यमानोऽपि निरिन्द्रियेणेव रूपं नानुबोभूयते । "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इत्यत्र मायाशब्देन मायैकदेशाविद्याभिधानाद[5]ागमिसकलसंसारकारणाविद्यानिवृत्तिर्न स्वरूपेण मायायाः; सर्वेहित्वादिव्याघातात्, मिथ्यात्वेऽप्यनादित्ववदनुच्छेदसम्भवात् । न चैवमद्वैतव्याघातः संवित्सुखात्मन एकरसत्वादनिर्वा[6]च्यत्वाच्च विभागस्येति । तस्मादेकस्यैव चिद्धातोरज्ञानानुप्रवेशेन प्रमातृत्वाद्यध्यासशालित्वं संसारः, तद्ध्वंसश्च मोक्ष इत्यद्वैते न कोऽप्यवकरः । यद्यपि चैतद्विस्तरेणाभिधास्यते, तथापि श्रोतृप्रवृत्त्यङ्गतया आदावेवाभ्यधायि किञ्चिदिति सकलमनाकुलम् ॥

प्रयोजनादिसिद्धिसमर्थमध्यासं गौणवादालम्बनेन प्रथममाक्षिपति । तथा हि मेनिरे मीमांसकाः—संसर्गाध्यासो भेदाग्रहपुरस्सरो दृष्टः शुक्तिरूप्याद्यध्यासे ; देहाद्यात्मनोश्च युष्मदस्मच्छब्दार्थतया 'इदमहम्' इति प्रत्ययविषयतया स्फुटतरभेदावभासयोर्व्यापकनिवृत्त्या व्याप्याध्यासनिवृत्तिरिति । तदेतदाह—युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति ॥ युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदौ शब्दौ ; प्रत्ययौ च 'इदमहम्' इति ; तयोर्गोचरौ, तयोरिति विग्रहः । शब्दानुकारादेव "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति न त्वन्मदादेशप्राप्तिः । केवल[लं] विषयस्यैव विषयान्तरेऽध्यासो दृष्टः ; तदभावाच्च नाध्यास इत्याह— विषयविषयिणोरिति ॥ सदृशा-

१. TM. निरंशस्य तस्य.

२. TM. हन्ति.

३. T. T¹ and P स्थानान्मुक्तिः.

४. T, T¹ and P भूत[तादिः]

५. A. आगमिक.

६. TM. वनाध्या.

भाष्यम्

वयोः इतरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिः इत्यतः अस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासः; तद्विपर्ययेण विषयिणः तद्धर्माणां च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम्। तथाप्यन्योन्यस्मिन् अन्योन्यात्मकतां अन्योन्यधर्मांश्च अध्यस्य इतरेतराविवेकेन अत्यन्त-

प्रकटार्थविवरणम्

सन्दर्शने सदृशान्तराध्यासः प्रायेण दृष्टः, तदभावाच्च नाध्यास इत्याह—तमः-प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरिति ॥ ननु धर्मिणोस्तादात्म्यासंभवेऽपि तद्धर्माणामितरेतरभावः किन्न स्यात्, अलक्तकलौहित्यवदित्याशङ्क्याह—तद्धर्माणामपि सुतरामिति ॥ तद्धर्माणां धर्मिणं विहायान्यत्र गमने धर्मत्वस्यैव व्याघातात् अलक्तके च द्रव्यस्यैव संसर्गाध्यास इत्यर्थः। नन्वध्यासोऽर्थज्ञानात्मकः, तत्रार्थाभावेऽप्यसदवभास एव विभ्रमः स्यादित्याशङ्क्याह—इत्यतोऽस्मत्प्रत्ययेति[1] ॥ यतोऽर्थाध्यासो न सम्भाव्यते अतोऽवभासोऽपि न जाघट्यते निरालम्बनज्ञानाभ्युपगमप्रसङ्गात्। ननु अहङ्कारादावात्मनः प्रतिबिम्बत्वेन [नेन] तद्धर्मस्य [2]द्रष्टृत्वादेस्तत्राध्यासोऽस्त्वित्याशङ्क्याह — तद्विपर्ययेणेति ॥ द्रष्टृदृश्यविशेषस्फुरणान्नाध्यासस्सम्भवति, इतरथा न कदाचिद्बाधः स्यात्। अतो गौण एवायं सामानाधिकरण्यावभास इति भावः। तथा [तथा च] सत्यात्मनस्संसारस्सत्य एवेति न ज्ञानान्निवर्त्यते। अतो न तद्ध्वंससाधनज्ञानाय शास्त्रारम्भः सम्भवतीति [वीतीति] पूर्वः[3] पक्षः। इदानीं अध्याससमर्थनेनार्थे सम्भावयन्नारम्भं सम्भावयति—तथापि इत्यादिना ॥ तत्रैतद्भवान्व्याचष्टाम्। किमर्थतो [4]भेदोऽध्यासविरोधितया गौणत्वमावहति किं वा प्रकाशमान इति। नाद्यः। शुक्तिरूप्यादिभ्रमस्यापि भङ्गप्रसङ्गात्। द्वितीयस्तु यद्यप्यदुष्टः, तथापि नास्माकीनपक्षक्षतिः। यतोऽर्थतोऽत्यन्तविविक्तयोरपि धर्मिणोः इतरेतराविवेकेन प्रतिभासतः विवेकास्फुरणात् अन्योन्यस्मिन् आत्मदेहादौ अन्योन्यात्मकतां देहा-

१. A adds असदिति.

२. TM. दृष्ट.

३. TM. पूर्वपक्षः.

४. TM. भेदेऽध्यास.

५. T, T[1] and P सतोर्विवेका.

भाष्यम्

विविक्तयोः धर्मधर्मिणोः मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्य ‘अहमिदम्’ ‘ममेदम्’ इति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः ॥

प्रकटार्थविवरणम्

आत्मभावं परस्परधर्मांश्च समारोप्य ‘अहमिदम्’ ‘ममेदम्’ इति अभिज्ञाभिवदनरूपो लोकव्यवहारो भविष्यति । न चापुनरुक्तशब्दवाच्यतयैवाध्यासविरोधिभेदाध्यवसायः इदं रूप्यमित्यत्रापि प्रसङ्गात्, अत एव न पदार्थमात्रज्ञानात् सप्रतियोगित्वेन स्वरूपत्वासम्भवाच्च भेदस्य ॥ नैसर्गिक इति ॥ शास्त्राद्याधेयसंस्काराजन्य इत्यर्थः । तेन यद्यपि शास्त्राहितविवेकस्य व्यतिरिक्तगोचरोऽहङ्कारस्तथापि पूर्वं देहादिसमानाधिकृत एवेति भावः ॥

यदूचिरे—द्वयोर्विषयत्वाभावात्सादृश्याभावाच्च नाध्यास इति तत्राह—मिथ्याज्ञाननिमित्त इति ॥ मिथ्या च तदज्ञानञ्च तन्निमित्तस्तदुपादान इत्यर्थः । न विषयत्वं सादृश्यं वाध्यासहेतुः, किन्त्वन्वयव्यतिरेकवदज्ञानम् । तथा च प्रयोगः - विमतं मिथ्याज्ञानोपादानं कार्यत्वादनन्यथासिद्धतदन्वयव्यतिरेकवत्त्वाद्वा; विपक्षबाधकोपगृहीतत्वे सति कार्यत्वाद्वा; न यदेवं न तदेवम् यथा सम्मतं वस्तु । कार्यं नोपादानहीनम् । न च सदसती साक्षादुपादाने कार्याननुकूलत्वात्; साक्षादुपादान[त्व]कल्पनायां च गौरवमनवस्था च । अतो विपक्षबाधकानन्यथासिद्धी । न चाज्ञाने प्रमाणप्रश्नं प्रशंसन्ति । द्रष्टृत्वादेवाज्ञत्वोपगमात् । सुषुप्ते च सकलप्रमाणविकले कथमन्यथोत्थितोऽनुसन्दध्यात् । अभावमानं विना सिद्धत्वाच्चाभावत्वं प्रत्युक्तम्, ज्ञानसहभावित्वाच्च । न हि घटाद्यवच्छिन्ने भूतले निर्घटं भूतलमिति जाघटीति । किञ्च विमतमज्ञानं नाभावः उपादानत्वात् मृद्वत्; आवरणत्वात्प्रकाशाद्येयत्वाद्वा तमोवत् । स्वरूपेण प्रमाणायोग्यत्वेऽप्यभावव्यावृत्तिभ्रमकारणत्वादिधर्मविशिष्टस्य प्रामाणिकत्वं न विरुध्यते; धर्मस्येवाशब्दागोचरस्य फलदानायोन्मुखीभावविशिष्टस्य फललिङ्गगम्यता । मनुष्योऽहमित्यारोपमुररीकृत्यापि सत एव सदन्तरसंसर्गं मेनिरे नैयायिकाः । तान् व्यावर्तयति—सत्यानृते मिथुनी-

१. TM. भविष्यति.
२. TM. न विषयत्वसादृश्यौ.
३. A omits वा.
४. TM. ज्ञानहीनं.
५. A. ज्ञानत्वोप.
६. TM. सम्भाव्यते.

भाष्यम्

आह—कोऽयमध्यासो नामेति । उच्यते; स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति; केचित्तु

प्रकटार्थविवरणम्

कृत्येति ॥ भ्रमविषयस्य स्वप्नावबुद्धनभोभक्षणवत्, अन्यत्र सत्त्वायोगात्। संसर्गवत् भ्रमविषयत्वात्तत्र सत्त्वायोगात्, आत्मनः संसृष्टरूपेण भ्रमविषयस्य तेन रूपेण सत्त्वविधुरस्यापि स्वरूपेणाविषयत्वाद्बाधसाक्षितया परिशेषाच्च सत्यत्वोपपत्तेः सत्यानृते मिथुनीकृत्यैव संव्यवहार इत्यर्थः । तदेवं सङ्क्षेपतोऽध्याससमर्थनेनार्थवत्त्वमुपाक्षिप्य । पुनस्तमेव लक्षणादिभिः स्फुटीकर्तुं चोद्यमिवोद्भावयाम्बभूव—आह कोऽयमिति ॥ यदि 'मनुष्योऽहम्' इत्याद्यवभासो न गौणस्तर्ह्यध्यासलक्षणं ब्रूहि इत्यर्थः । प्रश्नस्य लक्ष्याभिधायिपदानुवादेनानिर्वाच्यादिविशेषं हित्वा भ्रममात्रलक्षणमाह—स्मृतिरूप इति ॥ पूर्वदृष्टावभासोऽध्यास इत्येतावति लक्षणे स्मृतावतिव्याप्तिः स्यात्। तदर्थमाह—स्मृतिरूप इति ॥ संस्कारोत्थत्वेन स्मृतिसदृशो न पुनः स्मृतिरेवाभ्रमत्वप्रसङ्गात्। अपरोक्षत्वाच्च; अपरोक्षत्वा[साक्षि]विवेकादपरोक्षत्वे पारोक्ष्यस्यापि प्रसङ्गात् । प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिव्यवच्छेदायाह—परत्रेति ॥ विषयसप्तमीयम् । पूर्वदृष्टो योऽर्थस्ततोऽन्यस्मिन्नित्यर्थः । दृष्टगोर्गवयदर्शने 'अनेन सदृशी मदीया गौः' इति परत्र गवये गोसादृश्यावभासः स्मृतिरूपो भवतीत्यत आह—पूर्वेति ॥ पूर्वदृष्टस्यावभासो न तु तत्सादृश्यस्येत्यर्थः । पूर्वदृष्टत्वं च भ्रमविषयस्यानादिभ्रमसन्तताविति गमयितव्यम् । अनुमाने पूर्वदृष्टाग्नित्वस्य व्यक्त्यन्तरे योऽवभासः तद्व्यवच्छेदायाह—स्मृतिरूप इति ॥ नन्वध्यासस्यैतल्लक्षणमित्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य विशेषविवादेऽपि नायथार्थवस्तुख्यातिमात्रे विवाद इति न प्रमाणप्रश्नावकाश इत्यभिसन्धायाह—तं केचिदित्यादिना ॥ केचिद्विज्ञानवादिनोऽन्यथाख्यातिवादिनश्च तमध्यासमन्यत्र शुक्त्यादावन्यधर्मस्यापि ज्ञानाकारस्य देशान्तरस्थस्य वाध्यास इति वदन्ति । विमतं रूप्यं बुद्धिरूप-

१. T. तत्त्व-
२. A. सर्वथ-
३. TM. प्रश्नस्य. A. प्रधान.
४. A. प्रस्तावात्.
५. TM. इह सदृशी. A. एतत्सदृ-
६. A omits व्यक्त्यन्तरे.
७. A. अयथार्थ.
८. T omits देशा...यत्र वाध्यास इति.

भाष्यम्

यत्र यदध्यासः तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति; अन्ये तु यत्र यदध्यासः तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते; सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति । तथा च लोकेऽनुभवः—शुक्तिका हि रजतवदवभासते एकः चन्द्रः सद्वितीयवदिति ॥

प्रकटार्थविवरणम्

अबाधितापरोक्षत्वात् बुद्धिवत्, विमतं रूप्यात्मना भाति, तदर्थिनो नियमेन प्रवृत्तिविषयत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति । अख्यातिवादिनस्तु— यत्र यदध्यास इति प्रसिद्धिस्तयोरेव विवेकाग्रहणनिबन्धनोऽयथाव्यवहार इति वदन्ति । सम्प्रतिपन्नाविवेकादेव व्यवहारोपपत्तौ मिथ्याज्ञानकल्पनायां गौरवात् । बुद्धिरूपत्वञ्च बुद्धौ कल्पितत्वं चेत्साध्यवैकल्यम्; बुद्धिमात्रत्वं चेद्बहिःसंविद्विरोधः । असती चेद्रूप्यात्मता साध्यते साध्यवैकल्यम्; सती चेद्बाधविरोधः । न च तदन्तरेणास्ति साधारणगिरोऽर्थ इति । शून्यवादिनस्तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव रूप्यादेर्विपरीतधर्मत्वस्याविद्यमानस्य कल्पनां भासमानतामाचक्षतेऽत्यन्तलाघवात् । इतरथा रूप्यस्मरणं तत्प्रमोषः तन्निमित्ताविवेकश्चेति गरीयसी कल्पना स्यात् । नेदं रूप्यमिति च प्रतिपन्नस्यासत्त्वसंवेदनादिति । सर्वेष्वपि पक्षेष्वयथावस्तुख्यातितां लक्षणांशं न व्यभिचरति अध्यासः । अख्यातिमतेऽपि यथा विविक्ते वस्तुनि तथा न ख्यातिः किन्त्वविविक्ततया । अतोऽभ्युपेतैवायथावस्तुख्यातिः । विवादाध्यासिताः प्रत्यया यथार्थाः प्रत्ययत्वात्संप्रतिपन्नप्रत्ययवदिति प्रयोगे अयथार्थप्रत्ययोऽस्ति इत्यस्मदुपेतप्रत्ययेऽनेकान्तः । व्यवहारमात्रस्य च संसृष्टप्रत्ययपूर्वकत्वनियमाभावे श्रोतुः प्रवृत्त्यापि संसृष्टप्रत्ययमनुमाय सङ्गतिसंवेदनासम्भवेन वेदप्रामाण्योच्छेदप्रसङ्गात् । तस्मात्सर्वजनीनाध्यासलक्षणपरीक्षणे न मनः खेदनीयम् । लोकानुभवसंमतिमाह—तथा चेति ॥ निरुपाधिकाहङ्काराद्यतद्रूपारोपस्य प्रथममुदाहरणम्; चरमं जीवेश्वरभेदारोपस्य । सत्करणेन चानिर्वाच्यतामाचचक्षे ।

१. A omits साध्यते.

२. TM. कल्पना.

३. T, T¹ and P असती संवेदन ...सर्वे.

४. T, T¹ and P omit अयथा...चरति.

५. A omits तथा.

६. T, T¹ and P omit प्रत्ययत्वात् संप्रतिपन्नप्रत्ययवत्.

७. TM. मनः वेदनीयः.

प्रकटार्थविवरणम्

सर्वथा वास्तवाकारेण निरूपणासहिष्णुता चानिर्वाच्यता । तथा हि—न तावद्यथावभासं सदेव रूप्यम्, अत्रसत्त्वप्रसङ्गात् । नापि तदन्यत्रसत् अतिविप्रकर्षेणाक्षसन्निकर्षापकर्षेण परोक्षतापातात्, चक्षुरुन्मीलनान्वयव्यतिरेकाभ्याम् अधिष्ठानदर्शनोपक्षयात् । न च दोषोऽक्षसन्निकर्षनिरपेक्ष एवापरोक्ष्यहेतुर्दृष्टः, सर्वापरोक्ष्यापातात् । संसर्गवदसत एवारोपकल्पनायां दृष्टानुसारित्वात् असन्नपि संसर्ग एवारोप्यो न संसर्गीति काशपानमेव शरणम् । पौरस्त्यवस्तुन एवायथाव्यवहारमात्रगोचरत्वकल्पने सुतरां लाघवम् । तस्मात्सदारोपणनिरूपणमार्गं नादरणीयम् । नाप्यत्यन्तासदादरणीयम्, प्रतिभासभेदप्रवृत्त्योरनुपपत्तेः । नेदं रूप्यमित्यनेनापि सिद्धाभावबोधने कथङ्कारं बाधकत्वं स्यात् । असत्त्वा[सत्त्वा]पादनपूर्वकं स्वभावबोधे चात्यन्तमसत्त्वम्, तस्य सत्त्वाश्रयणात् । नापि सदसदात्मकम्, विरोधात् कार्त्स्न्येन, अंशाभ्यां तदात्मकत्वे, न भ्रान्तिबाधव्यवस्था आस्थापदं प्राप्नुयात्, पूर्वोत्तरयोरेकैकांशे यथार्थत्वात् । नाप्युभयवैलक्षण्यात्मता तत्त्वतो जाघटीति, विरोधगन्धधूपितत्वात् प्रतीतिपराहतेश्च । क्वचिद्वैलक्षण्यवाचोयुक्तिरपि तत्तद्रूपनिरूपणासहिष्णुत्वप्रकटनार्था । तस्मादनिर्वाच्यमेव तदाश्रयणीयम् । नन्वनिर्वाच्यत्वे प्रवृत्तिरनुपपन्ना । न हि पुरुषो मिथ्यारजतं वाञ्छति । यदि मिथ्यात्वाग्रहात्सत्यत्वारोपाद्वा प्रवृत्तिः, तर्ह्यायातोऽख्यात्यन्यथाख्यातिमतापातो भवताम्, न, रजतत्वाध्यवसायात् समीहितसाधनतानुमानेन प्रवृत्तिसम्भवात् । न खल्वनलीकत्वं तत्कल्पकम्, केवलव्यतिरेकवैकल्यादन्योन्याश्रयापाताच्च । अन्यथाख्यात्यादिमतेऽप्यप्रवृत्त्यापातात् औत्सर्गिको व्यवहारो बाधाद्व्यावृत्तिरित्यपि तुल्यम् ॥

१. A adds तेन
२. T, T¹ and P सदपि.
३. A omits अक्ष.
४. TM. हेतुदुष्टस्य.
५. TM. पानमेव.
६. A omits निरूपण.
७. A. आरोपणीयः.
८. TM. भृतिभास.
९. A. पूर्वकत्वा.
१०. A. भ्रान्तबाधव्यवस्था अर्थवती.
११. T. व्यवस्थापदं A, T¹ and P. व्यवस्थापकं.
१२. T, T¹ and P leave space for मतापातो भवताम्.
१३. T, T¹, P and TM omit न.
१४. T, T¹, P and A अनलीकं.
१५. T, T¹ and P leave space for बाधाद्व्यावृत्तिः.

प्रकटार्थविवरणम्

यच्च माधवेन वर्णयांबभूवे 'यदि प्रसिद्धरजतत्वावगत्या प्रवृत्तिरुपपाद्येत, अस्तु तर्हि जातिमात्रसमारोपो लाघवात्; व्यर्थं मिथ्याव्यक्तिकल्पनम्' इति, तत्रोच्यते—सर्वत्र जातिसाक्षात्कारस्य व्यक्तिपारतन्त्र्यदर्शनात् तत्सिद्ध्यर्थमेव तद्व्यक्तिमङ्गीकुर्मः । यदि मन्वीत दोषबलात्पौरस्त्यवस्तुन एव तद्व्यक्तितेति तत्रैतदेव वाच्यम् । न व्यक्तिता [तद्व्यक्तिता] सत्या असत्या वा? अत्रे दोषविरहेऽपि तज्जातिसाक्षात्कारप्रसरः कथङ्कारं वार्येत, निमित्तलयेऽपि नैमित्तिकोपलम्भसौलभ्यात् । शेषे तु सन्तोषमेव सेवामहे । तस्माद्यथावभासं रूप्यजातीया [जातिः तदीय] व्यक्तिनिरूपणाऽप्यङ्गथानिर्वचनीयस्वभावा पराचीनबाधकपरास्या समाश्रयणीया ॥

यत्पुनरत्र ब्रह्मप्रकाशिकाकारो ववल्ग 'भ्रान्त्यैवार्थं साधयन्नेष वादी लोकोत्तीर्णः" इत्यादि, तत्रासौ प्रद्वेषप्रकर्षात् सुगतमतापातमचेतयमानो वृथैव प्रागल्भ्याद्ववल्ग । तथा हि—क्वचित्प्रत्ययस्य यथावभासमर्थवत्तानभ्युपगमे तदवष्टम्भतः सर्वावभासानां तथात्वानुमानाशनिः को नाम निवारयिता? अथ सर्वेषां यथावभासमर्थसद्भावे भ्रान्त्यभ्रान्तिविभागविलयस्य वा को वारयिता? नायं दोषः अन्यावच्छिन्नचैतन्याज्ञानजविषयस्य भ्रान्तित्वं केवलचैतन्याज्ञानजविषयस्याभ्रान्तित्वमिति विभागोपपत्तेः । सति प्रमातरि बाधभावाभावकृतो वा भ्रान्त्यभ्रान्तिविभागः । यच्च जजल्प "यद्यज्ञानजं रजतं बाध्यते तदा अभूद्रजतं नेदानीमस्ति इति कालभेदेन निषेधः स्यात् । न तथानुबभूवुर्भ्रान्ताः" इति, तदेतद्बाधवृत्तान्तबोधविरहविजृम्भितम् ॥

यत्तावत्तात्त्विकरजताभावावलम्बनेनासद्वाक्याज्जायमानं ज्ञानं सामर्थ्याद्व्यस्तं विलापयद्बाधकत्वप्रसिद्धिं लभते, तदवच्छिन्नश्चानुभवः स्वाध्यस्तं तदभावं साधयति, न तु पूर्वोत्तरकालीनभावाभावयोर्व्यावर्ति । अत एव प्रतिपन्नं

१. TM. थर्यं.
२. A. दर्शने.
३. A adds कल्पनं.
४. T एतद्व्य-
५. A. अव्य-
६. A adds व्यक्तिः.
७. A adds एव.
८. T, T[1] and P अनुमानात् शनैः.
९. TM. भ्रान्त्या.
१०. T, T[1], P and A. बाधाभावा.
११. A. ज्ञाय.
१२. TM. विलापयन्.
१३. A omits कालीन.

प्रकटार्थविवरणम्

मिथ्येति परामृश्यते 'मिथ्यैव रजतमभात्' इति। यदा तु शुक्तिप्रत्यक्षं बाधकं तदा सविलासाज्ञाननिवृत्तिर्बाधः। साक्षिसिद्धश्च तदभावोऽनूद्यते 'नेदं रजतम्' इति। ततो न लोकानुभवविरोधः। तूलाज्ञानानां यावज्ज्ञानमभ्युपगमात् प्रत्यक्षस्य वा कालान्तरीयशुक्तिरूपानवभासकत्वात्, कालान्तरेऽपि भ्रमः सम्भोभवीति। यस्तु प्रत्यक्षस्य कालान्तरीयासाधकत्वे "अद्येदं रजतं श्वोऽश्वो गर्दभो वेति किन्नु धीः" इति भाण्डवद्बन्धे तल्लोकायतमतापातमप्यपश्यन् वृथैव विललाप। तथा हि—प्रत्यक्षेणैव कालान्तरीयप्रमितौ प्रमाणान्तरं दत्तजलाञ्जलि प्रभज्येत। तज्जातीयस्य तद्भावाव्यभिचारस्य बहुशो दर्शनात् कालान्तरेऽपि तद्भावसम्भावना क्वचित् दुग्धादेर्दध्यादिभावस्यापि दर्शनात्॥

यस्त्वन्यद्भावे शुक्तित्वस्य रूप्यविरोधित्वादविरोधित्वेऽनिवृत्तिप्रसङ्गान्न तत्तादात्म्यं रूप्यव्यक्तेरिति, तत्र तात्त्विकतादात्म्यनिषेधे न प्रतिषेधः। प्रातीतिकनिषेधे प्रतीतिपराहतिः, सिद्धान्तव्यासेधश्च प्रसज्येत। अज्ञानं च दोषाधिष्ठानावभासादिसहकृतं शुक्तित्वावरणेन रजताकारेण तद्ज्ञानाभासकारेण च विपरिणमते। यथा च मम ज्ञानप्रकाशिनापि शुक्तिः पार्श्वस्थस्य न प्रकाशीभवति तथा ममाज्ञानावृतापि तस्यानावृतेति किमनुपपन्नमनिर्वाच्याज्ञानजरूप्याभ्युपगमे। प्रमाणं च विमतमनिर्वाच्यं बाध्यत्वात् न यदेवं न तदेवम्, यथा सम्मतं वस्तु। न चाप्रसिद्धविशेषणता तर्कतः सम्भावितत्वात्। अप्रमितिस्तु भूषणमेव। अन्यथा केवलव्यतिरेकिताव्याघातात्॥

ये तु केवलव्यतिरेकिणं न मेनिरे, तान्प्रत्यर्थापत्त्या प्रत्यवस्थातव्यम्। नन्वर्थापत्तिः संविद्द्वयविरोधे, यथा जीवति देवदत्तो गृहे च नास्तीति

१. T. space is left for ज्ञा . साक्षि.
२. T and TM. तता लोका.
३. T. यदवज्ञान.
४. T. space is left for शुक्ति...... प्रमितौ.
५. TM. श्वेतगर्दभो.
६. P. दण्डवत् बध्नेत. TM. भाण्डवत् भण्डे. A......न्यच......
७. T. space is left for writing वृथैव...प्रमितौ.
८. T¹. तद्भावाभिचा.
९. A adds संभव.
१०. T and T¹. अविरोधे.
११ T and T¹. space is left for writing प्रसङ्गात् न
१२. TM. तथा च.

प्रकटार्थविवरणम्

भावाभावसंविद्विरोधे बहिःसद्भावकल्पनम्? सत्यम्, इहापि बाध्यत्वादसत्, ख्यायमानं [मानत्वात्] नासदित्यसत्त्वनिषेधसंविद्द्वयविरोधपरिहाराय तत्त्वदूषनिरूपणासहिष्णुत्वं कल्प्यते ॥

यच्च, विमतं नानिर्वचनीयं व्यवहारपदत्वात्, असद्विलक्षणत्वाद्वा आत्मवदित्यनुमानम्, तत्र वादिनोऽप्रसिद्धविशेणत्वम्; प्रमितस्यैवाभावः प्रमीयत इति हि तार्किकाः। प्रतियोगिनि चानेकान्तः; परभ्रमोऽपि तव सत्ख्यातिरिति क्वचिदनिर्वचनीयं वाच्यम्। प्रतीतिमात्रेण विशेषणत्ववत् विपक्षत्वस्यापि संभवात्। प्रमितत्वविशेषणञ्चासमर्थम् ॥

पक्षान्तरेषु सर्वेषु बहु कल्प्यमसङ्गतम्।
लाघवानुभवाभ्यां च सत्त्वस्यानुपपत्तितः ॥

रूप्यस्यान्यत्र सद्भावो न हि बाधात्प्रसिद्ध्यति।
विलापयन्निहैवासौ यस्मादुदेति [दुग्धाति] रूप्यकम् ॥

भेदासिद्धेर्विवेकेनाप्राभानाद्द्वयोरिव।
दृष्टे च गौरवाभावाद्रूप्यस्यापि विलापनम् ॥

शून्यमपि हि तादात्म्यं भाति चेद्दोषतस्तव।
कोऽपराधोऽस्य रूप्यस्य येनान्यत्र प्रकल्प्यते ॥

तस्य चान्यत्र सद्भावो नात्र ख्यातिं प्रसाधयेत्।
नभः कमलसत्तापि [सत्त्वाद्वि] भायात्सकमलात् [कमलं] सतः [यतः] ॥

न बाधानुपपत्त्यापि ह्यन्यथाप्युपपत्तितः।
अन्यत्र तु तथाभावः संसर्गवदसक्तितः [कल्पितः] ॥

१. TM. बाध्यत्वान्न सत्ख्या.
२. TM. असक्तं निषे.
३. TM. इत्याद्यनु.
४. TM. नीयः.
५. TM. प्रमितीति.
६. A. प्रमिति.
७. A. सत्यस्य.
८. TM. नहि भावात्.
९. TM. गोत्वाभावात्.
१०. TM. तादात्म्य.
११. TM. नमः समल.
१२. TM. सतम्.

भाष्यम्

कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम् । सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति, युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते । न तावदयमेकान्तेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्, अपरोक्षत्वाच्च; प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । न चाय-

प्रकटार्थविवरणम्

शुक्तिसत्त्वैव भात्यत्र यथेदन्त्वावभासते ।
अथ वा त्रिविधं सत्त्वं चैतथ्यं तथ्यभेदतः ॥

देशान्तरादिसत्त्वे च प्रतिभासेत तत्तदा [था] ।
परिशेषादिना रूप्यमनिर्वाच्यमिति स्थितम् ॥

यद्यप्येवंलक्षणोऽध्यासो लोके, तथापि नात्मनि सम्भवतीत्याह—कथं पुनरिति ॥ परत्रपदोपात्तमधिष्ठानं लोके विषयभूतं पुरोऽवस्थितञ्च दृष्टम्, प्रत्यगात्मनस्त्वात्मत्वादेवाविषयत्वादपुरोऽवस्थितत्वाच्चाधिष्ठानत्वायोग्यत्वात् परत्रेति लक्षणांशो न सम्भवतीत्यर्थः । विषयत्वस्याधिष्ठानत्वे प्रयोजकत्वमङ्गीकृत्य तावदुत्तरमुच्यते—न तावदिति ॥ अस्मच्छब्दोल्लिखितः प्रत्ययो नाम जीवाकाराहंवृत्तिः । अहंवृत्त्याकारपरिणतं ह्यन्तःकरणं जीवाभिव्यञ्जकमिष्यते अन्यथा सदाहमहमिति जीवावभासाप्रसङ्गात् । तस्याः स्वरूपेणाविषयोऽपि अध्यस्ताहङ्कर्तृत्वादिविशिष्टरूपेण विषयो भवतीत्यधिष्ठानत्वयोग्यो भवतीत्यर्थः । बीजाङ्कुरवदनादित्वाच्चाध्यासपरम्पराया नेतरेतराश्रयत्वम्, किञ्च प्रकाशमात्रेणाधिष्ठानत्वम्, न विषयत्वेन, केवलव्यतिरेकाभावात्, सामान्यादेरप्रत्यैक्ष्यवद्बहिरङ्गत्वात् स्वतश्चित्स्फुरणस्य सामान्यग्रहणस्य वेदार्थतो ज्ञानेन, स्वाभाविकाना[काज्ञाना]वच्छेदास्फुरणस्य विशेषाग्रहणस्य च सम्भवात् । अतः स्वप्रकाशत्वेनापरोक्षत्वात् घटते स्वोपाध्यज्ञानमौढ्योऽध्यास इत्याह—अपरोक्षत्वादिति ॥ यद्यपि स्वप्रकाशे तत्त्वतो मौढ्यं न घटते, तथापि मूढोऽस्मीत्याद्यनु-

१. TM. आत्मत्वाविषय.
२. A. प्रत्ययो युष्मज्जीवा-
३. TM. करोई.
४. T, T[1] and P किन्तु.
५. A. मानत्वेनापि.
६. T[1], P and TM. वेदान्तोत्थ-
७. A. मौढ्याच्चाध्या-

भाष्यम्

मास्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति ।

प्रकटार्थविवरणम्

भवस्य सार्वजनीनत्वाद्भानौ तमोऽध्यासवत्संविदि जाड्याध्यासवद्ध्याध्यासिकं सम्भवति । स्वप्रकाशत्वमेव कुतः सिद्धमित्याशङ्क्याह—प्रत्यगात्मप्रसिद्धेरिति ॥ अस्ति तावत् प्रत्यगात्मप्रसिद्धिः मयेदं विदितमिति, इतरथा स्वपरसंवेद्ययोरविशेषापत्तेः । स चात्मात्मनः न स्वगोचरः संविदो वैरूप्यापातात् । प्रयोगोऽपि नात्मा स्वाश्रयप्रकाशप्रकाश्यः प्रकाशकत्वात् प्रदीपवत् । नापि विषयसंविद्बलात् तदन्तरेणापि स्फुरणात् । प्रयोगोऽपि नात्मा स्वातिरेकिसंविदधीनसिद्धिः, संवित्कर्मतामन्तरेणापरोक्षत्वात्, संवेदनवत् । नाप्यनुमानप्रमाभ्यासः [नागमाभ्यां] अबाधितापरोक्षप्रतिभासत्वात् । परिशेषात् स्वतस्सिद्धेरित्यर्थः । तथा च प्रयोगः आत्मा स्वप्रकाशः ततोऽन्यथानुपपद्यमानत्वे सति प्रकाशमानत्वात् न य एवं न स एवं यथा कुम्भ इति । स्वप्रकाशत्वञ्च स्व [स्वान्य] संविन्नैरपेक्ष्येण स्फुरणम् । ननु तत्प्रमाणस्यात्मा विषयो नो वा ? आद्ये व्याघातोऽन्त्येऽसाधकत्वम् । न तावद्व्याघातोऽनुमानगोचरस्य तदगोचरस्याप्रसाधनात् । न च प्रमाणविषयत्वमात्रेण दृश्यता । सा हि स्वातिरेकिसंविदपेक्षानियतिः ; न सात्मनोऽस्ति, सुषुप्तेऽपि सिद्धेः ॥

अपरे पुनरेवमूचिरे—अविषयेऽपि शशविषाणे विषयत्वनिषेधवदविषयेऽपि स्वातिरेकिसंविदपेक्षावारणात्साधकत्वमिति । सर्वथाप्यात्मनः प्रकाशमानत्वात्सम्भाव्यतेऽध्यास इति ॥

यच्चात्रोचि पुरोऽवस्थितमधिष्ठानमिति तत्राह—न चायमिति ॥ सर्वगतत्वेन पुरोदेशानवच्छिन्नेऽप्याकाशे छत्राद्याकाराध्यारोपदर्शनादित्यर्थः । चाक्षुषत्वात्

१. TM. भानेन.
२. A omits आशङ्क्य.
३. T. ब्रह्मप्रसिद्धेः
४. A. चात्मनः स्वगो
५. A. आत्माश्रय.
६. T and T[1] space is left for writing प्रका.. वत्.
७. T. संविद्दर्शन.
८. A मास्ति
९. A. omits न स एवं.
१०. A adds एव.
११. A यथा तत्रापि.

भाष्यम्

अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः । तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते । तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः । तत्रैवं सति यत्र यदध्यासः तत्कृतेन दोषेण गुणेन वा अणुमात्रेणापि स न संबध्यते ॥

तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमा-

प्रकटार्थविवरणम्

पुरोदेशावस्थानं कल्पितमस्तीति न वाच्यमित्याह— अप्रत्यक्षेऽपीति ॥ आकाशोऽचाक्षुषः, सर्वगतद्रव्यत्वात् नीरूपद्रव्यत्वाद्वा आत्मवत्, अन्यथा स्पार्शनत्वमपि स्यात् । न चान्वयव्यतिरेकौ द्वारादिप्रदेशेष्वन्धादीनां आवरणाभावज्ञानदर्शनात् । नाप्यनुमेयता, अन्तरेणापि लिङ्गदर्शनं प्रदेशसंवित्तेः, तस्मान्नित्यानुभवानुभवनीयं नभ इति । तस्मात्परत्रेति लक्षणांशः सम्भवतीत्याह—एवमविरुद्ध इति ॥ एवं तावदधिष्ठानायोग्यत्वनिरासेनासम्भवाशङ्का निरासि । तर्ह्यधिष्ठानतोऽध्यस्तसंबद्धतया तदसङ्गताव्याघातापातान्नाध्याससम्भव इत्याशङ्क्याह— तमेतमेवमिति ॥ अविद्याकार्यत्वादध्यासमविद्यां मन्यन्ते, अतोऽविद्याद्वारकमेवाधिष्ठानत्वमित्यर्थः । परमार्थस्वरूपावधारणे पुनः नाधिष्ठानत्वमपीत्याह— तद्विवेकेन चेति ॥ तस्या अविद्याया विवेकेन परित्यागेन शुद्धब्रह्मस्वरूपावधारणं जीवस्य विद्यामाहुः । एवंभूतविद्यायाञ्च सत्यां यत्र जीवे यस्य मौढ्यादेरध्यासः तत्कृतेन मौढ्यादिदोषेण पाण्डित्यादिगुणेन चाणुमात्रेणापि स जीवो न संस्पृश्यते । अतोऽसङ्गत्वव्याघातभीत्यापि नासम्भवाशङ्केत्यर्थः ॥

नन्वात्मनस्तात्त्विकमेव प्रमातृत्वादिकं पुरस्कृत्य प्रमाणादिप्रवृत्तिः, अविद्यामूलत्वे दुष्टकारणजन्यत्वेनाप्रामाण्यापातात् । अतो नाध्याससम्भव इत्याशङ्क्याह— तमेतमविद्याख्यमिति ॥ सति पुष्कलकारणे प्रतिबन्धकतया

१. T and TM. नावा.
२. A. असङ्गताया.
३. A omits आशङ्क्य.
४. T. P and TM. विद्यायाः.
५. A. यज्जीवे.
६. A. अनुस्पृ.
७. TM. विना. A omits अपि.

भाष्यम्

प्रमेयव्यवहाराः लौकिकाः प्रवृत्ताः, सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति । उच्यते । देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षा-

प्रकटार्थविवरणम्

जायमानो दोषोऽप्रामाण्यमावहति, न तु कारणत्वेन व्यवस्थितः । यथा अकारे ह्स्वाद्याकारारोपः, यथा च कामलादि स्वकारणानुमाने ; तथाविद्यापि ब्रह्मावभासं प्रत्येव दोषो न द्वैतावभासे तत्कारणत्वात् । अतो नाप्रामाण्यशङ्कयापि अध्यासासम्भवाशङ्का प्रसरीसर्तीति भावः । तर्ह्यात्मनः प्रमातृत्वादि न पारमार्थिकम्, किन्त्वविद्यामूलैव प्रमाणादिप्रवृत्तिरित्यत्र प्रमाणं पृृहीत्याह —कथं पुनरिति ॥ अविद्याप्रतिबिम्बितं चैतन्यं तत्कृतमौढ्याद्यध्यासास्पदमविद्यावदुच्यते । तदाश्रयाणि प्रमाणानीति केन प्रमाणेनावगम्यत इत्यर्थः । अर्थापत्त्यनुमानाभ्यामित्याह—उच्यत इत्यादिना ॥ देहेन्द्रियादिष्वहंममाध्यासशून्यस्य सुषुप्तस्य प्रमातृत्वाभावे प्रमाणप्रवृत्त्यदर्शनात्प्रमाणप्रवृत्तिः प्रमातृत्वं गमयन्ती तस्याध्यासपूर्वकत्वं गमयतीत्यर्थापत्तिः । अनुमानं च प्रमातृत्वाद्यध्यासमूलं तदन्वयव्यतिरेकवत्त्वात्, न यदेवं न तदेवम्, यथा आत्मेति । ननु यथा योधेषु युध्यमानेषु सन्निधिमात्रेण राज्ञा योद्धृत्वं व्यवह्रियते तथा चक्षुरादिषु व्याप्रियमाणेषु आत्मनः प्रमातृत्वम् ; सुषुप्ते चेन्द्रियव्यापाराभावादेवाप्रमातृत्वम् ; ततोऽन्यथाप्युपपत्तिरसिद्धिश्चेत्याशङ्क्याह —न हीति ॥ सत्यमिन्द्रियव्यापारे सति प्रमातृत्वम ; तदेव तु न सन्निधिमात्रेण । न हीन्द्रियाण्यनुपादाय संबन्धविशेषेणापरिगृह्य प्रत्यक्षादिफलमवकल्पते । गौणे प्रमातृत्वे तत्फलस्यापि गौणत्वमेव न्याय्यम्[७] । न हि गौणेऽग्नित्वे मुख्यं कार्यं दृष्टचरम् । राज्ञोऽपि द्रव्यादिद्वारकसंबन्धविशेषेणैव जयादिफलभागित्वमित्यर्थः । अस्त्विन्द्रियसंबन्धः प्रमा-

१. T. space is left for writing दोषो.

२. T and P यथा कामि TM. यथा च या कामि.

३. T, T¹, P and TM. मासं.

४. TM. and A. सुप्तस्य.

५. A omits इन्द्रिय.

६. A. थानुपपत्ति.

७. T, TM. and A. नाध्यासत्वम् P. न्याय्यसत्वम्.

भाष्यम्

दिव्यवहारः सम्भवात् । न चाधिष्ठानमन्तरेण इन्द्रियाणां व्यापारः संभवति । न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते । न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्नसति आत्मनोऽसङ्गस्य प्रमातृत्वमुपपद्यते । न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि

प्रकटार्थविवरणम्

तृत्वोपयोगी तथापि नैतद्देहाभिमानस्तत्रोपयुज्यते, अन्तरेणाप्येनं स्वप्ने प्रमातृत्वादिव्यापारादित्याशङ्क्याह—न चेति ॥ आश्रयमन्तरेण करणव्यापारायोगात् स्वप्नेऽपि पश्वादिदेहस्य विद्यत एव प्रमातृत्वोपयोग इत्यर्थः । उपयुज्यतां नाम देहद्वयसम्बन्धः, तथापि अध्यासेन कृतमित्याशङ्क्याह—न चानध्यस्तेति॥ कश्चिदपि देवो मानवो वा नानध्यस्तात्मभावेन देहेन व्याप्रियते । सर्वो हि देवोऽहं मनुष्योऽहमिति जातिविशेषैकाधिकरणचैतन्य एव प्रवर्तीवर्तीति स्वसंवेद्यमेतत् । न संयोगस्वस्वामिभावादिः प्रमातृत्वोपयोगी सुषुप्तेऽपि भावात्, भृत्यदेहेनापि प्रमातृत्वादिप्रसङ्गाच्च । न च कर्मसंबन्धोऽपि देहसंबन्धमन्तरेणेति वक्ष्यते इत्यतः परिशेषादपि यथावभासं मिथ्यातादात्म्यसम्बन्धोऽभ्युपेय इत्यर्थः । नन्वात्मनो ज्ञानक्रियाशक्तिवशेन प्रमातृत्वाभ्युपपत्तौ नाध्यासकल्पनावकाश इत्याशङ्क्याह—न चैतस्मिन्निति ॥ नात्मा शक्तिमान् निरंशत्वात् विभुत्वाद्वा गगनवत् । विकारित्वे चर्मवदनित्यत्वापाताच्च । प्रतीतेश्च सत्यासत्यसाधारणायाः सत्यत्वासाधकत्वादध्यासमूल एवायं प्रमातृत्वादिव्यवहार इत्यर्थः । भवत्वेवमविद्वद्व्यवहारोऽध्यासमूलः, न विद्वद्व्यवहार इत्याशङ्क्याह—पश्वादिभिरिति ॥ लौकिकाविवेकस्यापरोक्षभ्रमाविरोधात् विरोधित्वेऽपि तदनुसन्धानविधुरतया व्यवहारे पश्वादिभिरविशेषात्, पण्डितव्यवहारोऽप्यध्यासमूल एवे-

१. T and P omit अपि.

२. T. adds दानवो वा.

३. T. सर्वोऽपि.

४. A. भ्रान्ति.

५. A. स्वस्वाम्यभावा-

६. T, T[1], TM and P ह्युपपत्तौ.

७. A. अप्रवृत्तिश्च.

८. P. सम्यक्ता. T, T[1], and TM सत्ता.

९. A. भवति.

१०. T. TM. and A omit अध्यासमूलः

११. T M लौकिकव्यवहारस्य.

भाष्यम्

शास्त्राणि चेति । पश्वादिभिश्चाविशेषात् । यथा हि पश्वादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सति शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्तन्ते, अनुकूले च प्रवर्तन्ते यथा दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य 'मां हन्तुमयमिच्छति' इति पलायितुमारभन्ते, हरिततृणपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवन्ति, एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान् बलवत उपलभ्य ततो निवर्तन्ते तद्विपरीतान्प्रति प्रवर्तन्ते । अतः समानः पश्वादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । पश्वादीनां च प्रसिद्ध एव अविवेकपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः । तत्सामान्यदर्शनात् व्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारः तत्कालः समान इति निश्चीयते । शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वात्मनः परलोकसंबन्धमधिक्रियते तथापि न वेदान्तवेद्यमशनायाद्यतीतं अपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदं असंसार्यात्मतत्त्वमधिकारे

प्रकटार्थविवरणम्

स्यर्थः । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—यथा हीत्यादिना ।। पश्वादीनामविवेकपूर्वको व्यवहारः कुतः सिद्ध इत्याशङ्क्याह—पश्वादीनाञ्चेति ।। व्युत्पन्ना अपि न स्वयमेव व्यतिरिक्तमात्मानं विदन्ति तदुपदेशाद्यानर्थक्यापातात्, किमु पश्वादय इति भावः । अतः पण्डितानामपि प्रमातृत्वादिव्यवहारोऽध्यासमूलः प्रमातृत्वादिव्यवहारत्वात् पश्वादिप्रमातृत्वादिव्यवहारवत् इत्यनुमातुं शक्यत इत्याह—तत्सामान्येति ।। तस्याध्यासस्य काल एव कालोऽस्येति विग्रहः । ननु यद्यपि प्रत्यक्षादिव्यवहारोऽध्यासमूलः, तथापि न शास्त्रीयः प्रमाणतो व्यतिरिक्तात्मानुसन्धानेनैव तत्राधिकारादित्याशङ्क्याह—शास्त्रीये त्विति ।। न वेदान्तवेद्यमात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते अनुपयोगात् । अनुपयोगद्योतकानि विशेषणान्यशनायाद्यतीतमित्यादीनि । अशनायाद्युपप्लुतो ह्यन्नाद्यकामो "बैल्वमन्नाद्यकामस्य" इत्यादावधिक्रियते; ब्राह्मण्यादिजातिमांश्च बृहस्पतिसवादौ; संसारी जीव-

१. T, T[1], P and TM वदन्ति.
२. T प्रमातृत्वात्.
३. TM. हारे.
४. A. व्यवहारमूलत्वात्.

भाष्यम्

अपेक्ष्यते, अनुपयोगादधिकारविरोधाच्च । प्राक् च तथाभूतात्मविज्ञानात् प्रवर्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तते । तथा हि—"ब्राह्मणो यजेत" इत्यादीनि शास्त्राणि आत्मनि वर्णाश्रमवयोऽवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तन्ते । अध्यासो नामातस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम । तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव विकलः सकलो वा इति बाह्य-

प्रकटार्थविवरणम्

नादिविशिष्टो जीवनादिनिमित्तकर्मसु; नैवं ब्रह्म; अतोऽनुपयोग इत्यर्थः । किञ्च नाहं कर्ता भोक्ता च किं तु ब्रह्मैवेति विद्वन् कथंकारमनेकानर्थसङ्कीर्णे कर्मण्यधिक्रियेत इत्याह—अधिकारविरोधाच्चेति ॥ भवतु शुद्धब्रह्मज्ञानस्याधिकारानुपयोगः, ततः किमित्यत आह—प्राक् चेति ॥ अस्ति कश्चिद्देहादिव्यतिरिक्तः स्वर्गोपभोगसमर्थ आत्मेति । नैतावताध्यासो निवर्तते, व्यतिरेकाज्ञानानुपादानत्वादिति भावः । अविद्वदाश्रयत्वं शास्त्रीयव्यवहारस्योदाहरणैः स्पष्टयति—तथा हीत्यादिना ॥ तदेवं प्रमाणतोऽध्याससद्भावं प्रसाध्य धर्ममात्रस्य क्वाध्यासः, क्व वा धर्मिणः इत्युदाहरणतः स्फुटीकर्तुं पूर्वोक्तमेव लक्षणमनुवदति—अध्यासो नामेति ॥ हर्षशोकादिमिथ्याभिमानकार्यदर्शनात् बाह्यपुत्रादिसाकल्यवैकल्यधर्मसदृशान्धर्मानात्मनि देहादिविशिष्टेऽध्यस्यति, अन्यथा अन्यथाख्यात्यापातात् । आत्माविद्या हि साकल्यादिदर्शनलक्षणनिमित्तसन्निधानान्मिथ्यार्थाकारेण विपरिणमत इति रहस्यम् । ननु तर्हि देहधर्मस्यात्मन्यध्यासे स्यादन्यथाख्यातिः । अथ तस्याज्ञानजत्वान्न स्यात् अन्यत्र सतोऽन्यत्र संसर्गावभासोऽन्यथाख्यातिः, तर्हि उत्क्रान्तेऽपि देहस्य हिंगुरुफलमे [हिङ्गुपलम्भो] भूतेषु लयश्च न स्यात् उदुपादानादन्यत्र कार्यायोगात् । उच्यते—मायामयैर्महाभूतैरदृष्टानुसारिपरमेश्वराधिष्ठितैरारभ्यमाणो देहो जीवोपार्जितकर्मसहकृतादज्ञानाज्जीवसंसृष्टतयैव आरभ्यते; अतो जीवसंसृष्टरूपेण देह-

१. TM. उदाहरणे.
२. TM. हरणस्फु.
३. T, T¹, P and TM देह.
४. A. उत्क्रान्तौ.
५. A. कर्मफलं.
६. TM, P and A भूतेषु.

भाष्यम्

धर्मानात्मन्यध्यस्यति ; तथा देहधर्मान् ‘स्थूलोऽहम्’ ‘कृशोऽहम्’ ‘गौरोऽहम्’ ‘तिष्ठामि’ ‘गच्छामि’ ‘लङ्घयामि च’ इति ; तथा इन्द्रियधर्मान् ‘मूकः काणः क्लीबः बधिरः अन्धोऽहम्’ इति ; तथा अन्तःकरणधर्मान् कामसंकल्पविचिकित्साध्यवसायादीन् । एवमहंप्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यति । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोक-

प्रकटार्थविवरणम्

स्याज्ञानात्मकत्वात्तद्धर्मारोपे नान्यथाख्यातिः । सहकारिकर्मोपरमे च तन्तुसंयोगापाये पटापायवत् जीवसंसृष्टत्वापायात् स्वरूपस्य भूतेषु लय उपलम्भोऽप्यवकल्पते । लिङ्गदेहस्याप्यज्ञानकार्यभूतसूक्ष्मपरिणामस्य महाभूतावष्टब्धस्य कर्मनिमित्तव्यक्तिशालिनः सदाज्ञानप्रतिबिम्बितचित्संसृष्टतयैवाध्यासात्तद्धर्माध्यासोऽपि तत्रैव पदं प्राप्नोति । तदेतदाह—तथा देहधर्मानित्यादिना ॥ एवं तावदहङ्कारपर्यन्तस्य सकलाहङ्कारविकारकामादिसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यासमुक्त्वा आत्मनोऽप्यहङ्कारादौ अध्यासमाह— एवमहंप्रत्ययिनमिति ॥ देहादेश्चित्तन्त्रतावत् चितोऽपि देहादितन्त्रतासिद्धयन्यथानुपपत्त्या अध्यासो गम्यते । तथा च बार्हस्पत्याः ‘संविद्देहधर्मः’ इत्याहुः ; ‘बुद्धिधर्मः’ इति बौद्धाः ; ‘अहङ्कारधर्मः’ इति भाट्टप्रभृतयः । स्वाज्ञानविवर्तेऽन्तःकरणादौ दर्पणस्थानीये चितः प्रतिबिम्बितत्वेन तत्संसर्गाध्यासात् नोभयोरपि मिथ्यात्वप्रसङ्गः, नाप्यधिष्ठानाभावप्रसङ्ग इति । तदेवं लक्षणादिभिराविष्कृतमध्यासं निगमयति—एवमयमिति ॥ एवं तावद्विषयप्रयोजनसम्भावनानिमित्तमध्यासं

१. A omits च.

२. TM. पटापायात्.

३. TM. व्यव.

४. T and TM. omit तथा देह.
A omits तथा.

५. T, T[1], P and TM add अधुना.

६. A. निमित्ते.

७. A omits न.

८. TM. भावः प्रसङ्ग म इति.

भाष्यम्

प्रत्ययः । अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते । यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः ॥

वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्य इदमादिमं सूत्रम्—

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १-१-१ ॥

प्रकटार्थविवरणम्

प्रसाध्यमधुना विषयप्रयोजनसम्भवाद्वेदान्तानामुपादेयतामाह-अस्यानर्थहेतोरिति ॥ सनिदानानर्थप्रहाण एव वेदान्तानां प्रयोजनम्; ब्रह्मात्मैकत्वविद्या चोत्पाद्यतया विषयः; ते एव तद्विचारस्यापि विषयप्रयोजने इति भावः । ननु वेदान्ते क्वचिदुपासनादिविधिदर्शनान्नात्मैकत्वमेव सर्ववेदान्तार्थ इत्याशङ्क्याह—यथाचायमर्थ इति ॥

एवं तावद्व्याख्येयत्वमुपपाद्य प्रतिपदं व्याख्यातुकाम आद्यं सूत्रमुपादत्ते—वेदान्तेति ॥ आदित्वादस्य न पूर्वाधिकरणेन सम्बन्धः । किन्तु नित्याध्ययनविधिग्राहितापातप्रतिपन्नानुबन्धत्रयविशिष्टः श्रोतव्य इति विधिः स्वापेक्षिताधिकारिविषयफलानुबन्धत्रयं न्यायेन निर्णेतुं प्रथमसूत्रं प्रयुङ्क्त इति तेनास्य संबन्धः । शास्त्रान्तर्भूतश्चेदम्; समन्वयाद्यशेषविचारहेतुत्वात् ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारकर्तव्यतानिर्णयद्वारेण वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयसूचकत्वात्समन्वये चास्य सम्बन्धो बोद्धव्यः ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥

"श्रोतव्यः" इति वेदान्तवाक्यविचारो विषयः। स किमनारम्भणीयः उतारम्भणीयः इति संशयः । बन्धसत्यत्वादिहेतुना विध्यपेक्षितानुबन्धत्रयासम्भवान्नारम्भणीय इति पूर्वः पक्षः। बन्धमिथ्यात्वेन श्रुत्युपपत्तिभ्यामनुबन्धत्रयसम्भवादा-

१. T^{1}, P and A omit एव. २. T, TM, P and A omit विध्यपेक्षिता.

२. T, P, A and TM. सनाविधि.

भाष्यम्

अत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थः, ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् । मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात्, अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति; पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् । सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते, एवं ब्रह्मजिज्ञासापि यत्पूर्ववृत्तं निय-

प्रकटार्थविवरणम्

रम्भणीय इति सिद्धान्तः । तदेतद्भाष्यतात्पर्यपर्यालोचनातो निश्चेतव्यम् । इदानीं प्रतिपदं व्याख्याति—अत्राथशब्द इत्यादिना ॥ अधिकृतिरधिकारः प्रारम्भः । तदर्थोऽयमथशब्दो न भवति 'अथ योगानुशासनम्' इतिवद्ब्रह्मज्ञानेच्छाया अनारभ्यत्वात्; न तावत्स्वोत्पाद्यतया प्रारब्धा, तद्धि जिज्ञासोरनधिकारात्; नापि प्रतिपाद्यतया, प्रत्यधिकरणमप्रतिपाद्यत्वादिति भावः। ननु जिज्ञासापदोपलक्षितविचारविधिपरं सूत्रम्, ततो विचारप्रारम्भार्थोऽथशब्दः । सत्यम्, तथाप्यानन्तर्याभिधानमुखेन विधेः प्रथमापेक्षिताधिकारिसमर्पणमेव युक्तम्, नाधिकारार्थत्वम् । "ओङ्कारश्चाथशब्दश्च" इत्यादिपुराणान्मङ्गलार्थत्वं तर्हि भवत्वित्याशङ्क्याह—मङ्गलस्य चेति ॥ पदार्थो हि वाक्यार्थे समन्वेति; मङ्गलं च नाथपदार्थः, किन्तु प्रयोजनमिति भावः । ननु पूर्वप्रकृतापेक्षोऽप्यथशब्दो दृश्यते यथार्थान्तरेऽभिहितेऽर्थान्तरविवक्षया ब्रवीति 'अथैवं मन्यसे' इति; तद्वदिहापि भवत्वित्याशङ्क्याह—पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्चेति ॥ हेतुफलभावेनानन्तर्ये प्रतिपादिते पूर्वप्रकृतत्वमपि तत्रान्तर्भवति । पूर्वप्रकृताभिधाने तु नानन्तर्यं तत्रान्तर्भवत्यहेतुफलयोरानन्तर्यव्यभिचारस्यापि सम्भवात् । अतोऽनन्यलभ्यत्वादानन्तर्यमेवाथशब्दार्थ इत्यर्थः । ननु कारणात्कार्यस्यानन्तर्यस्यापि सिद्धत्वात्तदपि नाथशब्देन वक्तव्यमित्याशङ्क्याह—सति चेति ॥ आनन्तर्याभिधानमुखेन जिज्ञासोः प्रवृत्त्युपयोग्याधिकारिविशेषणमेवाथशब्देन तात्पर्येण समर्प-

१. T. तात्पर्यालो-

२. TM. तथ्यः.

३. A. प्रकृतमपि.

४. A omits इत्यर्थः.

५. A. इव समर्थनीय-

भाष्यम्

मेनापेक्षते तद्वक्तव्यम् । स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् । नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । न । धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमस्य

प्रकटार्थविवरणम्

णीयमित्यर्थः । ननु तर्हि यथाधीतवेदो धर्मविचारेऽधिक्रियते, तथा ब्रह्मविचारेऽपि स एवाधिक्रियत इति तदानन्तर्यार्थोऽथशब्दो भवत्वित्याशङ्कयाह—स्वाध्यायेति ॥ स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं साधारणं धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः । अतोऽसाधारणं किमपि वक्तव्यम्, विलक्षणस्य कार्यस्य विलक्षणसामग्रीनियमादिति भावः । तर्हि श्रुतपूर्वमीमांसाशास्त्रस्यैवात्राधिकार इति विशेषं शङ्कते- नन्विहेति ॥ यस्मिन्नसत्येवं न प्रवर्तते यस्मिन्सति च प्रवर्तत एव तदेवाधिकारिविशेषणं ब्रह्मजिज्ञासायाः पुष्कलकारणमानन्तर्याभिधानेनाथशब्देनावद्योत्यत इति वाच्यम्; न तथा धर्मविचार इत्याह नेति ॥ न तावद्धर्मविचारे पूर्ववृत्ते सत्येव ब्रह्मजिज्ञासायां प्रवर्तते । जन्मान्तरे परमेश्वराराधनबुद्ध्यानुष्ठितकर्मभिः शुद्धसत्त्वस्य विरक्तस्य वृद्धव्यवहारत एव विदितपदपदार्थसङ्गतेः वेदान्ताध्ययनेन चापातावगतश्रोतव्यविधिकस्य अन्तरेणैव धर्मविचारं ब्रह्मविचारे प्रवृत्त्युपपत्तेः । नापि धर्मविचारे सति प्रवर्तत एव, कृतधर्मविचारस्य वेदान्तानां कार्यशेषताग्रहगृहीतस्य ब्रह्मजिज्ञासायां पराङ्मुखत्वात् । अतो न धर्मविचारानन्तर्यार्थोऽथशब्द इत्यर्थः । ननु तर्हि यथा "हृदयस्याग्रेऽवद्यति । अथ जिह्वायाः । अथ वक्षसः" इति क्रमविशेषनियमार्थोऽथशब्दः तथायमपि भवतु; तथा च स्मृतिः—

"अधीत्य विधिवत् वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैः मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥" इति

तत्राह—यथा चेति ॥ अनुष्ठेयानां बहुत्वादनुष्ठातुश्चैकत्वाद्युगपदनुष्ठानायोगादवश्याश्रयणीये क्रमे श्रूयात्तन्नियममथशब्दः । धर्मब्रह्मविचारयो-

१. T, T¹, P and TM विचारयोः.
२. A adds धर्मब्रह्मविचारयोः.
३. T, T¹, P and TM सत्येव प्र-
४. T, T¹ and P क्रतु.
५. P, T and T¹ धर्मतो.

भाष्यम्

विवक्षितत्वात् न तथेह क्रमो विवक्षितः, शेषशेषित्वे अधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावात् धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः । फलजिज्ञास्यभेदाच्च । अभ्युदयफलं हि धर्मज्ञानम्, तच्चानुष्ठानापेक्षम्; निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मज्ञानम्, न चानुष्ठानान्तरापेक्षम्; भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति पुरुषव्यापारतन्त्रत्वात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यवृत्तत्वान्न पुरुषव्यापारतन्त्रम् । चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च । या हि चोदना धर्मस्य लक्षणम्, सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषमवबोधयति । ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलम्; अवबोधस्य चोदनाजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियु-

प्रकटार्थविवरणम्

स्त्वेनुष्ठात्रैक्याभावान्न क्रमाकाङ्क्षा । यत्र ह्यङ्गाङ्गिभावो यथा प्रयाजदर्शादिषु, यत्र वाधिकृताधिकारः तत्रैवानुष्ठात्रैक्यम् । न च तथात्वे धर्मब्रह्मविचारयोः प्रमाणमि[2]त्यर्थः । स्मृतिस्त्वविरक्तस्याश्रमक्रमाभिधानेन यज्ञाद्यनुष्ठानानन्तरं मुमुक्षामाह, न तु ब्रह्मविचारस्य धर्मविचारानन्तर्यप्रतिपादकः कश्चिच्छब्दः तत्रोपलभ्यते; अतो न कर्मानुष्ठानानन्तर्यं परस्याभिप्रेतम् । तथा च भास्करोऽरोदीत् " कर्मविचारो वृत्तः । अनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा प्रारभ्यते" इति । ननु यथाग्नेयादीनां षण्णामेकं फलं स्वर्गः, तथा धर्मब्रह्मविचारयोस्तत्त्वज्ञानजननेन कैवल्यमेवैकं फलम्, जिज्ञास्यं चैकमेव; अतः कर्त्रैक्ये क्रमाकाङ्क्षा । तत्राह—फलजिज्ञास्यभेदाच्चेति ॥ भेदमुपपादयति—अभ्युदयफलं हीत्यादिना ॥ इतश्च जिज्ञास्यभेद इत्याह—चोदनेति ॥ वेदवाची चोदनाशब्दः यो वैदिको लिङादिः धर्मे प्रमाणं स स्वविषये धात्वर्थकरणक[3]पुरुषार्थभाव्यानिष्टार्थभावनालक्षणे प्रेरयन्नेव पुरुषं बोधयति; ब्रह्मप्रमाणं तु बोधयत्येव; अतो वेदप्रवृत्तिवैलक्षण्यादपि प्रमेयवैलक्ष[4]ण्यम् । विधिविचारो हि पूर्वतन्त्रे प्रवृत्तः; नासौ न्यायः सिद्धवस्तुनिर्णय उपयुज्यते; अतो न क्रमाकाङ्क्षेति भावः । यच्चात्र ब्रह्मप्रकाशिकाकारो रुरोद " अध्ययनविधिप्रयुक्तत्वे वेदान्तविचारस्याधीतवेदेन कृत्स्न एव वेदार्थो विचा-

१. TM. omits तु.
२. TM and A add अस्ति.
३. T and TM. करणापु.
४. A omits वैल.. प्रमेय.

प्रकटार्थविवरणम्

रयितव्यः । तत्र सत्यपि हेतुहेतुमद्भावेनाविशेषे क्रममुल्लङ्घ्य त्वरया ब्रह्मविचारस्य प्रथमकरणे किन्निमित्तम्" इति । तत्रेदमश्रुमार्जनमुज्जृम्भते । विचारो नाध्ययनविधिप्रयोज्यः तदनुपयोगित्वात् अग्निहोत्रवत् । अक्षरस्वीकारपर्यन्तवाङ्मनःकायव्यापारस्याध्ययनशब्दवाच्यत्वात् आवृत्तिरपि त्रिवयतयैवोपयुज्यत इति नानैकान्तिकता । ननु यथा अवघातविधिः फलपर्यन्ततया आवृत्तिं प्रयोजयति, तथाध्ययनविधेरप्यर्थावबोधफलत्वात् तस्य च विचारं विनानुपपत्तेः तत्प्रयोजकत्वम्; न, अध्ययनविधेरर्थावबोधफलत्वासिद्धेः । तथा हि—विधीयमानक्रियासाध्यं विधेः फलमुच्यते । तत्र न तावदर्थावबोधोऽध्ययनक्रियाया अन्वयव्यतिरेकासिद्धं फलं सहं [उक्तिसहं] वेदाध्येतृणामर्थनिश्चयादर्शनात्; विचारस्यापि अङ्गत्वे सत्युपनिषद्विचारेण निस्सन्दिग्धाविक्रियात्मज्ञानोदये कर्मानारम्भप्रसङ्गः, इतरथा साङ्गाध्ययनाभावापातात्; विधिं विनापि शास्त्रान्तरीयवाक्येभ्यः पौरुषेयवाक्येभ्यश्चार्थावगतिदर्शनात्; आपातदर्शनस्य च विचारनिरपेक्षत्वात्; नाप्युद्देश्यतया वैधं फलं स्वर्गकामादिपदवदर्थावबोधकामपदस्य विध्युद्देशेऽश्रवणात्; न च विश्वजिन्न्यायेनार्थावबोधकामः, उपनीतस्य प्रकरणादधिकारावगमात्;

> "योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
> स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥"

इत्यादिनिन्दावचनेन नित्यत्वावगमाच्च । ननु "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति तव्यप्रत्ययव्यापारः शब्दभावना अर्थभावनां संपादयन्ती तस्यास्त्र्यंशायाः समानपदोपात्तमध्ययनमपुरुषार्थं भाव्यं विहाय फलवदर्थावबोधं भाव्यं कल्पयन्ति । ततश्च सक्तुन्यायेन स्वाध्यायेनार्थावबोधं भावयेदिति संपद्यते । न, कर्माभिधायितव्यप्रत्ययात् स्वाध्यायस्य भाव्यताश्रुतेर्नार्थावबोधस्य भाव्यता

१. A. अविशेषेण च.
२. P. पाठक्रम.
३. TM omits अश्रु. A दं मानमुज्जृ-
४. TM. स्वार्थस्य.
५. T¹ adds च.
६. T, P and A क्रियया.
७. A omits अपि.
८. TM. विक्रियाविक्रियात्म.
९. TM. and A. विध्युद्देशोऽश्र-
१०. T. and T¹ क्रमः TM. कामम्.
११. T. and T¹ अन.
१२. TM. इत्यादिना वचने.
१३. TM. and A संवाद.
१४. TM. पार्थं.

प्रकटार्थविवरणम्

कल्पनीया, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्; न च साक्षात् पुरुषार्थताभावात् स्वाध्यायस्याभाव्यता, परंपरया पुरुषार्थसाधनानामपि पश्वश्वाद्यादीनां भाव्यतोपलम्भात्; अर्थावबोधेऽपि समानत्वात्। सक्तूनां तु होमेन भस्मीभावात् संस्कारकर्मतानुपपत्तेः होमस्यार्थकर्मताश्रयणं विभक्तिविपरिणामेन युक्तम्। उक्तं हि—

"भूतभाव्युपयोगे हि द्रव्यं संस्कार्यमिष्यते ।
सक्तवो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते क्वचित्" ॥ इति ॥

स्वाध्यायस्य तु संस्कृतस्य क्रतुषूपादानप्रमाणाद्विनियोगसम्भवान्न सक्तुन्यायावतारः। एतेनेदं निरस्तम्, न क्रियास्वरूपप्रयुक्तफले कर्मणि स्वाध्यायविधेरर्थवत्ता, अन्तरेणापि विधिं ज्ञायत एवाध्ययनेन स्वाध्यायो गृह्यत इति। अवघातादिविधेरपि निराकरणप्रसङ्गादर्थावबोधेऽपि समानत्वाच्च। तात्पर्यं तु न विध्यधीनम्, किन्तु तदर्थप्रमितिशेषता स्वाभाविकीति वक्ष्यति। न चैवं विचारानारम्भप्रसङ्गः अधीतवेदेनाधिगताधिकारा उत्तरविधय एव स्वविषयसन्देहव्युदासाय विचारमारप्स्यन्ते। यच्चावोचि बुद्धिमात्रपर्यवसायिनो हि ते; तस्य तु विनैव वेदार्थविचारायासेनोपदेशादपि सम्भवान्नोत्तरविधयस्सुकरमुपायमुपदेशं परित्यज्य विषमं विचारमाक्षिपेयुरिति, तदसत्; निस्संदिग्धज्ञानस्योत्तरविधिभिः स्वविषयानुष्ठानसिद्धयेऽपेक्षितत्वात्। न च न्यायपरिज्ञानमन्तरेण मुहुर्मुहुरभिनवानां संशयानां निराससम्भव इति सुकरमुपदेशं परित्यज्य विषममपि विचारमाक्षिपन्ति, स्वाध्यायविधेरप्यनाक्षेपकत्वसाम्यापाताच्च। न च लाघवात् स्वाध्यायविधेरेव विचाराक्षेपकत्वम्, क्रतुप्रवृत्तेरपि तत एव प्रसङ्गात्। तस्मान्न विचारः स्वाध्यायविधिप्रयुक्तः, किन्तु श्रोतव्याद्युत्तरविधिप्रयुक्त इति सिद्धम्। पाठक्रमेणैव च विचारे पूर्वतन्त्रेऽपि प्रथमं मन्त्राणामेव "इषे त्वा" इत्यादीनां विचारः प्रसज्येत। अथ विधेः प्राधान्यात् प्रथमं

१. T. पश्वाद्याद्या.
२. A. अधिगतेनाधिकारः
३. A. यथावाचि.
४. TM. एते..
५. TM. यासनो.
६. T and T[1] सुतरां.
७. A. सविषय-
८. A. संयोगानां.
९. T, T[1], P and A सुतरां.
१०. A. आक्षिपति.
११. A. विषयेऽपि.
१२. A omits किन्तु.
१३. TM adds वारक्रमेणैव.

प्रकटार्थविवरणम्

विधिविचारः प्रवृत्तः[1] अग्निहोत्रयवागूहोमपाकयोरिवार्थक्रमेण । श्रुत्यर्थाविरुद्धो हि[2] पाठक्रमोऽनुष्ठानक्रमे प्रमाणम्, यथा समिदादिषु । तर्हीहापि कर्म[3]स्वनित्य-फलेषु विरक्तस्य मुमुक्षोः मोक्षसाधनब्रह्मात्मैकत्वज्ञानाय विचार एवाभ्यर्हिते प्रवृत्तिर्युक्ता । न च कर्मसमुच्चितं ज्ञानं मोक्षसाधनमिति स्वावसर एव वक्ष्यामः । यच्चाभाणि किं त्वरयेति, तत्र[4] सोपहासमाह स्मेतिहासः—

"मृत्युना ह्याहते लोके जरया परिवारिते ।
व्याधिभिर्ग्रस्यमाने च किं स्वस्थ इव भाषसे ॥

सर्वोपायैर्यदा नास्ति मर्त्यस्य प्रतिक्रिया ।
सोऽहं कथं प्रतीक्षेयं[5] जालेनेवावृतश्चिरम् ॥

रात्र्यां रात्र्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं यदा ।
स्वल्पोदके मत्स्य इव धृतिं विन्देत कस्तदा ॥" इति ।

भगवता व्यासेनाप्युपन्यासि—

"महता पुण्यपण्येन क्रीतेयं कायनौस्त्वया ।
तावदुत्तर दुःखाब्धिं यावदेषा न शीर्यते[7]" ॥ इति ।

यथातिरात्रे षोडश्यग्रहणाधिकारिणां न षोडशिग्रहणविध्यतिक्रमदूषणम्, यथा च सूतकिनां सन्ध्यामन्त्रोच्चारणेऽनधिकारिणां न मन्त्रवत्सन्ध्याकरण-विध्यतिक्रमदूषणम्, तथा विरक्तानाम् "ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्" इत्यादिविध्य-धिकारिणां न क्रमविध्यतिक्रमदूषणम् । ऋणापाकरणविषया श्रुतिः स्मृतिर्वार्थ-वादरूपा साक्षाद्विधिविरोधे बाध्यत इत्याचार्या आचचक्षिरे । तस्माद्यावन्न निपतति शरीरं यावच्च कल्यं तावदतित्वरया विचारे प्रवर्तितव्यम् । ननु त्वरया प्रवृत्तेनापि पूर्वतन्त्रन्यायपरिज्ञानं विना तत्सिद्धवेदप्रामाण्यावधारण-मन्तरेण च विचारणा कथङ्कारं क्रियेत । तथा च गुणोपसंहारे बहुशस्ते परि-

१. TM. प्रवृत्ते.
२. A omits हि पाठ.
३. A omits कर्म.
४. T, T¹ and P. तत्र तत्र.
५. T. and P. क्षिप्ये.
६. TM. मर्त्यः.
७. A. विशीर्यते.

भाष्यम्

च्यते यथा अक्षार्थसन्निकर्षेणार्थावबोधे तद्वत् । तस्मात् किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति । उच्यते—नित्यानित्यवस्तुविवेकः,

प्रकटार्थविवरणम्

जरीगृह्यन्ते । न, तत्रापि रहस्यसामान्योपनिषद्व्रतोपासनाख्यमानसकर्मविचारे अपेक्षा, न तु सिद्ध[1]विचारे । तथापि नाग्रे तच्छ्र[2]वणमवश्यम्भावि, स्वाधिकारनिष्पत्तये प्रवृत्तस्योपदेशतोऽ[3]पि तत्परिचयोपपत्तेः प्रयोग इव शास्त्रान्तरीयोपसङ्ग्रहे ; अन्यथा तं[4]न्त्रान्तराधिगतेरपि प्रसङ्गात् । तस्याप्येतत्तन्त्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तात्मोपजीवकत्वेनैतत्पूर्वकत्वप्रसङ्गाच्च[5] । यथा चादावेव तदुपयोगिन्यायपरिज्ञानमन्तरेणापि तच्छ्रवणे प्रवृत्तिः, प्रवृत्तस्य च तदभिज्ञाचार्यानुग्रहादेव[6] सर्वोपसङ्ग्रहः तथात्रापीति पूर्वं पूर्वतन्त्रश्रवणस्यानावश्यकत्वान्न तदानन्तर्यार्थोऽथशब्दः । कर्मणां च नैयोगि[7]ककालनियमाभावेन कदाचिदज्ञातानामेव फलजनकत्वेन प्रवृत्तिकाले प्रवृत्त्य[प्रतीत्य]नपेक्षत्वात् न तदानन्तर्यप्रतिपत्त्यर्थोऽप्यथशब्दः । तस्मादन्यदेव वक्तव्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति[8] ॥ इदानीं श्रौतस्य विचारविधेः श्रौतान्येवाधिकारिविशेषणान्याह— उच्यत इत्यादिना ॥ तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेको नाम आत्मव्यतिरिक्तं सर्वं कार्यत्वादनित्यम् नित्य आत्मैव कृतकत्वाभावादित्याद्यवधारणम् । इहामुत्रार्थभोगविरागो नाम वर्तमानशरीरस्थितिहेतुभूताप्रतिषिद्धान्नपानव्यतिरिक्तविषयप्रवृत्तिकारणेच्छाविरुद्धो निश्चलश्चेतोवृत्तिविशेषः । शमो नाम अन्तःकरणव्यापाराणां प्रतिषिद्धानामप्रतिषिद्धानामपि लौकिकानां स्वाधिकारनिष्पत्त्यनुपयोगिनां निष्फलत्वावधारणपूर्वकः परित्यागः । दमो नाम बहिष्करणव्या[9]पाराणामुक्तलक्षणानां परित्यागः । उपरतिरिति कृतप्रयोजनकृष्णविषाणस्येव सत्त्वशुद्धिसिद्धौ नित्यानामपि विधित एव परित्यागः । तितिक्षुत्वं नाम शीतोष्णादिद्वन्द्वानां स्वाधिकारनिर्वृत्त्यपेक्षितजीवनविच्छेदहेतुव्यतिरिक्तानां सहिष्णुता । समाधानं नाम

१. T, T[1] and P सिद्धि.
२. TM. श्रवणभावश्च भावि
३. A. चित्तं परि-
४. T. and TM. न शास्त्रान्तरा.
५. TM omits च.
६. TM. adds च.
७. T. and TM. नैयोगिके.
८. T, T[1], P. and TM omits इति.
९. TM. omits व्यापार.

भाष्यम्

इहामुत्रार्थभोगविरागः, शमदमादिसाधनसंपत्, मुमुक्षुत्वं च । तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च ; न विपर्यये । तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यानन्तर्यं उपदिश्यते ॥

प्रकटार्थविवरणम्

विधित्सितश्रवणादिप्रतिकूलनिद्रालस्यादिविरोधेन चेतसोऽवस्थानम् । एतैः सम्पन्नत्वं शमदमादिसाधनसम्पत् । चित्तोऽज्ञानतत्कार्यावच्छेदो बन्धः, तद्वियोगो मोक्षः, तद्विषयेच्छा मुमुक्षुत्वम् । एतेषां पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुतया मुमुक्षाहेतुत्वान्मुमुक्षाया एव ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वाद्युक्तमानन्तर्याभिधानम् । एतेषां साक्षात्पारम्पर्याभ्यां जिज्ञासाहेतुत्वे प्रमाणमाह—तेषु हि सत्स्विति ॥ यस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां "शान्तो दान्तः" इत्यादिशास्त्राच्च साधनकलापो ब्रह्मजिज्ञासायाः पुष्कलकारणं तस्मादित्युपसंहारः ॥

यदत्र ब्रह्मप्रकाशिकाकारोऽप्राक्षीत् "किं सन्निधानात्साधनकलापानन्तर्यम् ; किं वार्थाक्षेपात्" इति, तत्रोभयत्रापि ब्रूमः । तथा हि—"तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्" इति गुरुपादोपसर्पणपूर्वकं विचारयेदित्यस्य विधेः सन्निधाने "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात्" इति नित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रार्थभोगविरागौ दृश्येते । "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत्" इति दर्शनस्याविधेयत्वात् दर्शनोपलक्षिततत्साधनविचारविधिसन्निधाने शमादयो दृश्यन्ते । "येनाहं नामृता स्याम्" इति मुमुक्षुत्वं दृश्यते । अतः श्रौतं विचारविधिं सूत्रयन् तत्सन्निहितमेव साधनसमूहं सूत्रयामास । रागाद्याक्षिप्तचित्तस्य च तत्त्वज्ञानफले विचारे प्रवृत्त्ययोगादर्थाक्षेपोऽपि वेविद्यते । धर्मविचारस्तु न सन्निहितो नार्थाक्षिप्त इति तदानन्तर्यं जल्पन्कथं सज्जनसमाजे न लालजीति ॥

१. A. विधिप्राप्त.
२. TM. ज्ञानं.
३. TM. मुमुक्षुः हेतुत्वं.
A adds मुमुक्षु.
४. A. तत्त्वे जिज्ञासार्थं.
५. A. अतत्सा.
६. T, T¹ and P तस्य त्वज्ञान.
७. T and P. क्षेपोऽपि विद्यते
T¹ क्षेपो वेविद्यते.
TM. क्षेप उपपद्यते.
A. क्षिप्तोऽविद्यते.

भाष्यम्

अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्वेद एव अग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानामनित्यफलतां दर्शयति "तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते" इत्यादिः, तथा ब्रह्मज्ञानादपि परं

प्रकटार्थविवरणम्

इदानीमतःशब्दार्थमाह—अतःशब्दो हेत्वर्थ इति ॥ अस्यायमर्थः—अथेति मुमुक्षुत्वानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति प्रवृत्तिसिद्धयेऽनुवादपरिहाराय[1] च कर्तव्यपदाध्याहारेण तावदन्वयः । तत्र ब्रह्मजिज्ञासैव मुमुक्षुणा किमिति कर्तव्या, आवृत्त्या कर्म कस्मान्न क्रियत इति हेत्वाकाङ्क्षायामाह अतो लोकवेदप्रसिद्धाद्धेतोरिति । तमेव हेतुं स्फुटयति—यस्मादित्यादिना ॥

यदत्र भास्करेण रुरुदे—"अतःशब्दो वृत्तस्यापदेशको[2] हेत्वर्थतया" इति तदपरेणाविश्लक्ष्णं । कथम्? "अतःशब्देन [इदंशब्देन] प्रकृतिभूतेनासन्निहिततयानभिहितस्य कर्मज्ञानफलयोः क्षयाभि[क्षयाक्षयाभि]धानस्य कथमिव पञ्चम्या हेतुत्वमभिधीयते" इति । तदुभयोरभिधानानभिज्ञत्वं विभावयति । यतः सर्वनाम स्वमहिम्ना प्रसिद्धमात्राभिधायकम्, कारणान्तरात्तु सन्निहिताद्यवलम्बते । कथमन्यथा सर्वज्ञः सूत्रकारोऽस्येत्यसूसुचत् प्रपञ्चति च यत् [प्रपञ्चितयम् ।] किञ्च पूर्ववृत्तस्य हेतुत्वाभिधाने पौनरुक्त्यं स्यात् आनन्तर्याभिधानेन, हेतुत्वं तात्पर्यात्, अन्यथा वैयर्थ्यात् अथशब्दस्य, अतो लोकवेदप्रसिद्धः कर्मसाध्यस्य क्षयिष्णुत्वादिति हेतुः[3] सूत्रित इति समञ्जसम् ॥

यच्चावादि[4] "तद्यथेह कर्मजितः" इति केवलकर्मणः क्षयिष्णुत्वमुच्यते न ज्ञानसहकारिणः "स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते" इति श्रुतेरिति, तत्र कर्मण एवाक्षयत्वं श्रूयते, न तु ज्ञानसहितकर्मसाध्यस्य । तद्विषय[यत्व]कल्पना तु न्यायानुगृहीतश्रुतिविरुद्धा । किञ्चोपासनेन चित्तैकाग्र्ये सति साक्षात्कारोदयादक्षयाविद्यानिवृत्तिफलसम्भवादुपासनाख्यकर्मस्तुतिरुपपद्यते । यच्चानेवंविदः[5] कर्मक्षयश्रवणादेवंविदानुष्ठितं कर्माक्षयफलमिति कल्पनम्

१. A. अनुवादित्व.
२. TM. देशके हेत्वर्थप्रतीतपरेणापिश्लक्ष्णे.
३. TM. हेतुम्.
४. T[1] and TM. यच्चावाचि.
A. यथावादि.
५. TM. विदुः.

भाष्यम्

पुरुषार्थं दर्शयति "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यादिः ; तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ॥

ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणम् "जन्माद्यस्य यतः" इति । अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कितव्यम् । ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी न शेषे, जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च । ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते संबन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् ; एवमपि

प्रकटार्थविवरणम्

तल्लिङ्गं साक्षाच्छ्रुतिविरोधे बाध्यते । तस्मान्मुमुक्षुणा ब्रह्मात्मत्वज्ञानायैव प्रयतितव्यमित्याह—तस्मादिति ॥

अथातःशब्दौ व्याख्यायोत्तरस्य विग्रहमाह—ब्रह्मण इति ॥ तर्हि किं तद्ब्रह्म यस्य जिज्ञासेत्यत आह—ब्रह्मेति ॥ यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय स्वयमाचार्यो ब्रह्मलक्षणं वक्ष्यति, अत एव, ब्रह्महत्येति जातिवचनो ब्रह्मशब्दो दृष्टः, तथा ब्रह्मोज्झमिति वेदवचनः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" इति हिरण्यगर्भवचनः, तथेहापि स्यादिति नाशङ्कनीयमित्यर्थः । प्रातिपदिकार्थाभिधानमुपेक्ष्य विभक्त्यर्थमाह—ब्रह्मण इतीति ॥ जिज्ञासा तावज्ज्ञानमपेक्षते । ज्ञानं च ज्ञेयापेक्षम् । ज्ञेयान्तरं च न निर्दिष्टम् । ततो ब्रह्मस्वरूपविषयेयं जिज्ञासेत्यर्थः । शेष इति संबन्धसामान्यमुच्यते । सामान्यं च विशेषापेक्षं भवति । जिज्ञासया च ब्रह्मणोऽन्यस्य स्वस्वाम्यादिसंबन्धविशेषस्यासम्भवाद्विषयत्वेनैव सम्बन्धो भविष्यतीत्याह—नन्विति ॥ "कर्तृकर्मणोः कृति" इति कृदन्तप्रयोगेऽपि[4] विशेषविधानात्साक्षात्प्रतीतं कर्मत्वं विहाय संबन्धसामान्यबलेन कर्मत्वकल्पनं व्यर्थमित्याह—एवमपीति ॥ कर्मणिषष्ठीपरिग्रहे ब्रह्मस्वरूपविचार एवैकः प्रतिज्ञातः स्यात् न प्रमाणयुक्तिसाधनफलानाम् ; शेषषष्ठी-

१. T. and P. संबन्धसामान्यं च वि.
२. A omits संबन्ध.
३. TM. स कृदन्तवत्प्रयोगेऽपि.
४. T[1] and A omit अपि.
५. A. विहाय.

भाष्यम्

प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात् । न व्यर्थः; ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेत्, न, प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामप्यर्थाक्षिप्तत्वात् । ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात् प्रधानम् । तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते, यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति, तान्यर्थाक्षिप्तान्येवेति न पृथक् सूत्रयितव्यानि । यथा 'राजासौ गच्छति' इत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति, तद्वत् । श्रुत्यनुसाराच्च । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्याद्याः श्रुतयः "तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्म" इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति । तच्च कर्मणिषष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति । तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी ॥

ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः

प्रकटार्थविवरणम्

परिग्रहे तु सर्वापि ब्रह्मसम्बन्धिनी जिज्ञासा सूत्रिता[1] भवतीति न मामकीनः प्रयासो व्यर्थ इत्याह—न व्यर्थ इति ॥ अप्रधानविचारं मुखतः प्रतिज्ञाय प्रधान[2]स्याक्षेपकल्पनात् वरं प्रधानविचारं मुखतः प्रतिज्ञाय तदपेक्षितानामर्थाक्षेपकल्पनम्, ततो नायं लाभ इत्याह—न प्रधानेति ॥ नन्विष्यमाणं ज्ञानम्, न ब्रह्म; ततः कथं प्रधानब्रह्मविचारपरिग्रहे प्रमाणादीनामर्थाक्षिप्तत्वमित्याशङ्क्याह—ब्रह्म हीति ॥ श्रुत्यनुसाराच्च कर्मणिषष्ठीपरिग्रहो युक्त इत्याह—श्रुत्यनुसाराच्चेति ॥

जिज्ञासाशब्दस्यावयवार्थमाह— ज्ञातुमिति ॥ ननु किमिदं ज्ञानं नाम ? संविज्जनकः प्रमातृव्यापारः फललिङ्गानुमेय इति भाट्टा बभणन्ति । तत्र फलं [लत्वं] नाम साधनत्वम्[साध्यत्वम्]; तत्र कर्तृव्यापारानुमापकं कर्तृव्यापार एव व्यभिचारात् । कर्तृव्यापारव्याप्यत्वम्, चेत्फलत्वं साध्यसिद्ध-

१. A omits सूत्रिता.

२. A omits प्रधा .... प्रतिज्ञाय.

३. A adds प्रतिच्छता सूत्रता भवतीति न मामकीनप्रयासो व्यर्थः.

४. A omits तिमिदं.

५. A omits तत्र.

६. T. and P. मानकं.

७. A omits चेत्...साध्यत्वं.

प्रकटार्थविवरणम्

त्कारः । क्रियान्यत्वे सति साध्यत्वं चेत् अङ्कुरादौ व्यभिचारः । यतश्च व्यापारजन्म तत एव संविज्जन्मसंभवात् विपक्षबाधकाभावात् अप्रयोजकता वाच्या । नैयायिकवैशेषिकप्राभाकराणां तु आत्मसमवायी विषयप्रकाशो ज्ञान-संवेदनं गुणभूतं प्रत्यक्षमेव ; तदा घटोऽपरोक्ष इति घटसामानाधिकरण्यमाप-रोक्ष्यं[क्ष्यस्य] न स्यात् । ननु ज्ञानस्य तदाकारत्वात्तदुपपत्तिः ; न तावद्विषय एवाकारो ज्ञानस्य, प्रकाशाप्रकाशयोरैक्यायोगात् ; नापि विषयवत् मूर्तत्वाद्य-निष्टधर्मप्रसङ्गात् ; नापि तद्व्यापकत्वं प्रदीपवत् असंसर्गात् ; न ज्ञाने प्रतिबिम्बि-तत्वं मूर्तस्य मूर्ते [अमूर्ते] प्रतिबिम्बादर्शनात्, देहादिव्यवधानाच्च ; तस्मादा-कारानिरूपणात् न ज्ञानाकारतयापरोक्षव्यवहारो विषये भ्रान्त्या, ज्ञानेऽपि प्रसङ्गात् । न च तत्र जातिसमवायात् मैत्रस्यापरोक्षज्ञाने चैत्रस्यापरोक्ष्यासंभव-प्रसङ्गात् ; नेन्द्रियजन्यतया परेषामीश्वरज्ञानस्य सौषुप्तस्य चापरोक्ष्यासंभव-प्रसङ्गात् ; तस्मात् स्वतोऽपरोक्षचित्संभेदादेव ज्ञानार्थयोरापरोक्ष्यमास्थेयम् ; ततो ज्ञानवद्विषयस्यापरोक्ष्यासंभवप्रसङ्गात् नात्मगतैव संवित् ; गुणत्वे च न स्वाश्रयो-पाधौ जन्म, सवित्रादौ प्रकाशगुणस्य स्वाश्रयोपाधौ जन्मादर्शनात् ; न च ज्ञानान्त-रेण प्रत्यक्षता । तथा हि—संवित् स्वावान्तरजातीयाप्रकाश्या प्रकाशकत्वात् प्रदीपवत् । अथवा संवित् स्वप्रकाशा संवित्त्वात्, विपक्षबाधके सत्यपरोक्षत्वा-द्वा ; न यदेवं न तदेवं यथा वस्त्रम् ; विपक्षबाधकश्च घटावच्छिन्नवर्तमानसंवि-दोऽस्फुरणप्रसङ्गात् पूर्वसंयोगे[संवेदन]निवृत्तेः भावे वा युगपदनन्तसंवित्प्रसङ्गः। संवित्समवाय्यात्ममनःसंयोगो हि संविदः सामग्री ; सा चान्यत्राप्यविशिष्टा इति । "संवेदनं क्रियारूपमेव ज्ञानम्" इति भास्करो रोरवीति । तदप्य-सङ्गतम् । निरवयवस्यात्मनः क्रियायोगात्, प्रथमपरिणाम एव कृत्स्नस्योपयो-गाद्द्वितीयकार्याभावप्रसङ्गाच्च । परिशेषात् मनःपरिणामः संविद्व्यञ्जको ज्ञानम् । "धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव" इति च श्रुतिः । धीशब्दवाच्यज्ञानपरि-णामवन्मनोऽन्वाहासंवेदनं च विषयावच्छिन्नं चैतन्यमेव । तथा हि—प्रका-

१. T, T², TM and P. ज्ञानं.
२. TM. प्रकाशायोगात् । नापि.
A. प्रकाशयोरैक्या.
३. TM omits प्रतिबिम्बादर्शनात्.
४. A. आजाराद्य-
५. A. बाधे.
६. TM. संविदा स्फुरणप्रसङ्गात्
A. संविदौ.
७. TM. अवच्छि.
८. T and P. मनोबाह्य.

भाष्यम्

कर्म,फलविषयत्वादिच्छायाः। ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म। ब्रह्मा-

प्रकटार्थविवरणम्

ज्ञानशक्तिमत् सत्त्वप्रधानं मनः अदृष्टादिसहकृतं दीर्घप्रभाकारेण स्वकर्मदेशं सरीसर्ति। तत्संसृष्टे विषये[1] चैतन्यं प्रतिबिम्बते[म्बते] तद्विषयसंवेदनम्; तच्च व्यञ्जकोदयव्ययाभ्यामुदयव्ययवद्भिन्नं च[2] चकास्ति। स्वरूपेण च प्रतिबिम्बं बिम्बमेवेत्यात्मैक्याभिधानं नानुपपन्नम्। तस्मात् क्षणिकमिदं रूप्यादिज्ञानम्; नित्यमात्मचैतन्यम्; कथं नित्यानित्ययोरैक्यम्—इत्यादि पररहस्यानध्यवसायविलसितमेव। अनुमानादौ चोपलब्धसंबन्धार्थाकारेण परिणतं मनोऽनवभासव्यावृत्तिमात्रफलम्, न तु संविद्व्यञ्जकम्, लिङ्गादिसंविद्व्यवधानप्रतिबन्धादित्यलम्[3] ॥

ननु[4] भवत्वेवं ज्ञानसंविद्विभागः, तथापि प्रतिपन्ने ब्रह्मणि न ज्ञानेच्छा सिद्धत्वाद्ज्ञानस्य; नाप्यप्रतिपन्ने, अनवगतविषयेच्छायोगात् इत्याशङ्क्याह — अवगतिपर्यन्तमिति॥ आचार्येण 'त्वं ब्रह्मासि' इत्युपदिष्टे 'अहं ब्रह्मास्मीत्याचार्यो मामुपदिदेश, न ममावगतिरायाति' इति पारोक्ष्यमेव मन्यते। ततोऽसाववगतिपर्यन्तं ज्ञानमिच्छति, सुखसाक्षात्कारवत्तयावगतेः फलत्वात्। तं च जिज्ञासुं पुरुषमुद्दिश्य श्रवणादीनि साधनानि विधीयन्ते। तैश्च श्रवणादिभिः प्रमाणप्रमेयचित्तगतसकलदोषाणां पारोक्ष्यभ्रमकारणानां निरासे कदाचिदनुस्मर्यमाणशब्दादेवावगतिफलकं ज्ञानमुपजायते, चित्रायागवत् श्रवणादीनामनियतफलत्वादिति भावः। यद्यपि वस्तुनोऽपरोक्षत्वात् प्रथममपरोक्षमेव ज्ञानमुत्पद्यते[7] तदाप्यापातज्ञानस्य संशयशिरस्कत्वात् अन्यत्प्रमाणज्ञानमेष्टव्यमित्याह—ज्ञानेन हीति॥ किमिति साक्षात्कर्तुमिष्टं ब्रह्मेत्यत आह—ब्रह्मावगतिर्हीति॥ जीवगतसकलसंसारस्य[8] बीजं या[9] जीवोपाधिरविद्या तदादेस्तत्कार्यस्य प्रमातृत्व-

१. TM. विषयचै.

२. T, T¹, TM and P. च.

३. TM. त्यालम्बनम्.

४. TM omits ननु.

५. TM. माणे.

६. T¹, TM, P and A. काल.

७. T¹ and TM उत्पाद्यते.

८. TM. संस्कारस्य.

९. A. यावज्जी-

भाष्यम्

वगतिर्हि पुरुषार्थः, निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात् । तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् ॥

तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात्; यदि प्रसिद्धं न जिज्ञासितव्यम्; अथाप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति । उच्यते—अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम् । ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते, बृहते-

प्रकटार्थविवरणम्

प्रमुखस्यानर्थस्यावगत्या विनाशादवगतिः पुरुषार्थ इत्यर्थः । निश्शेषदुःखनिवृत्तिः निरतिशयानन्दावाप्तिश्च परमपुरुषार्थः । दुःखप्राप्तिरानन्दाप्राप्तिश्च जीवस्याविद्याधीनेवेति अविद्यास्तमयः पुरुषार्थः, तत्साधनत्वाद्वगतिरपि पुरुषार्थः कथ्यत इति भावः । एवं सूत्रस्य पदानि व्याख्याय इष्यमाणज्ञानाविनाभूतं विचारं जिज्ञासापदलक्ष्यमुपादाय वाक्यार्थमाह—तस्मादिति ॥ यस्माद्ब्रह्मज्ञानाधीनः परमः पुरुषार्थः तस्मात् मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इत्यर्थः ॥

इदानीं प्रसिद्धाप्रसिद्धविकल्पेन ब्रह्मज्ञानविचारारम्भमाक्षिपति—तत्पुनरिति ॥ यद्यन्यतः प्रतिपन्नं ब्रह्म तदा विचारो व्यर्थः निष्पादितक्रिये कर्मण्यविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात् । अथान्यतोऽप्रतिपन्नम्, तदोद्देशनासंभवादशक्यो विचार इत्यर्थः । सामान्यतः प्रतिपन्नं विशेषतो विप्रतिपन्नं जिज्ञास्यं दृष्टम्; अन्यथा परस्याक्षेपरूपविचारानुपपत्तेः . ब्रह्मापि पदव्युत्पत्तिबलेनापातप्रतिपन्नं भवतीति तज्जिज्ञासोल्लसतीत्याह उच्यत इत्यादिना ॥ "बृह बृहि वृद्धौ" इति धातुं महत्त्वे वर्तेन । तत्र सङ्कोचाभावे[त्रकाभावे] देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वम् । तत्र कालतोऽनवच्छेदात् नित्यम्;

१. TM omits अनर्थस्य.
२. T and P. विनाशात्.
३. T omits यस्मात्.
४. T and TM. परः.
५. TM. प्रसिद्धार्थप्रसिद्ध. T, T[1] and P. प्रसिद्धावि.
६. TM omits ब्रह्म.
७. A adds निष्पादितो व्यर्थः
८. T, T[1], P and TM add विशेषतो वापातप्रतिपन्नं.
९. TM. पन्नाजिज्ञास्यदृष्टं.
१०. A adds प्रधान.
११. P and TM. धातू वृद्धौ महत्त्वे च वर्तेते.

भाष्यम्

धातोरर्थानुगमात् । सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति, न 'नाहमस्मि' इति । यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात्, सर्वो लोको 'नाहमस्मि' इति प्रतीयात् । आत्मा च ब्रह्म । यदि तर्हि लोके ब्रह्म आत्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम् । न; तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः । देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मा इति प्राकृता जना लौकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः । इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मा इत्यपरे । मन इत्यन्ये । विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके । शून्यमित्यपरे । अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्तेत्यपरे । भोक्तैव केवलं न कर्तेत्येके । अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः इति केचित् । आत्मा स[४] भोक्तुरित्यपरे । एवं बहवो विप्रति-

प्रकटार्थविवरणम्

वस्तुतोऽनवच्छेदाच्छुद्धम्; महत्त्वादेव बुद्धं[१] मुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं च, अन्यथा हि परिच्छिन्नतापातात् । एवं बृहत्त्वाद्ब्रह्मेति व्युत्पत्त्या बृहतेर्धातोरर्थानुसारादापातप्रतिपन्नं ब्रह्मेति विचारारम्भः संभाव्यत इति भावः । अत्र चान्यापोहेनोपदिश्यमाना नित्यत्वादयो निरुपाधिकधर्माः; सं[स्व]भावेनोपदिश्यमानाश्च सर्वज्ञत्वादयः सोपाधिकधर्माः; ते च शब्दशक्तिगोचरतया वेदान्तवेद्याः; तदभिधानमुखेन तु स्वप्रकाशसुखव्यक्तावेकस्यां तात्पर्यमित्यखण्डनिष्ठा वेदान्ता वक्ष्यन्ते । प्रसिद्धत्वे हेत्वन्तरमाह—सर्वस्येति ॥ नन्वस्तु प्रसिद्धिरात्मनः; तावता ब्रह्मणि किमायातमित्यत आह—आत्मा च ब्रह्मेति ॥ "अयमात्मा ब्रह्म" इति शास्त्रादित्यर्थः । आत्मत्वेन लोके प्रसिद्धमस्ति यद्वस्तु तच्छ्रुतेः ब्रह्म चेत् तर्हि श्रुतेरेव तद्ज्ञानमिति व्यर्थो विचार इत्याह यदि तर्हीति ॥ विप्रतिपत्तिनिराकरणेन विचारोऽर्थवानित्याह—तद्विशेषं प्रतीति ॥ विप्रतिपत्तीः दर्शयति—देहमात्रमित्यादिना ॥ ननु निर्मूलविवादनिराकरणाय न विचारारम्भो युक्त इत्याशङ्क्याह एवं बहव इति ॥ युक्तिवाक्यसमाश्रयाः सन्तः अन्ये

१. T, T[1] and P. बुद्ध-
२. T[1] and TM. omit सर्वं.
३. T[1] omits शब्द.
४ TM. तथात्वता
५ A. पत्ति.

भाष्यम्

पक्षा युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः। तत्राविचार्य यत्किंचित्प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात् प्रतिहन्येत, अनर्थं चेयात्। तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते॥

ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम्। किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्म इत्यत आह भगवान् सूत्रकारः—

जन्माद्यस्य यतः॥ १-१-२॥

प्रकटार्थविवरणम्

पक्षं प्रतिपन्नाः तदाभाससमाश्रयास्सन्तः[1] इतरेषु पक्षेषु व्यवस्थिताः। तदाभासत्वं च स्वावसर एव वक्ष्यामः। ननु सन्तु विप्रतिपत्तयः; पक्षान्तरपरिग्रहेणापि तन्निराकरणात् समीहितसिद्धेः किं वेदान्तविचारारम्भेणेत्याशङ्क्याह—तत्राविचार्येति॥ औपनिषदपुरुषज्ञानाधीनत्वान्निःश्रेयसस्य पक्षान्तरपरिग्रहे च तदभावात् न निःश्रेयसं प्राप्नोति, किन्त्वनर्थमेवेयात्, "अन्धं तमः प्रविशन्ति" "ये के चात्महनो जनाः" इति श्रुतेरित्यर्थः। यस्माद्वेदान्तवाक्यान्यविचार्य निःश्रेयसं न लभते तस्मात् निःश्रेयसकामस्येयं मीमांसा आचार्येण प्रारभ्यत इत्युपसंहरति॥

पूर्वाधिकरणेन सङ्गतिमाह—ब्रह्मेति॥ यद्यपि ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्व[2]प्रतिज्ञावचनेनार्थात् प्रमाणादिविचाराः प्रतिज्ञाताः तथापि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिरित्यादिविशिष्टविचाराणां विशेषणभूतब्रह्मप्रतिपत्तिसापेक्षत्वात् प्रथमं स्वरूपं वक्तव्यमित्याह[3]—किंलक्षणं पुनरिति॥ श्रौतस्य ब्रह्मणः श्रौतलक्षणसमर्पकमेव सूत्रमवतारयति— अत आहेति॥ अत्र च "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिवाक्यं विषयः। तत्किं ब्रह्म न लक्षयति उत लक्षयतीति संशयः। आगमस्यानुमानानुगुणत्वात् एकस्योभयकारणत्वस्य[4] दृष्टान्ताभावेनानुमातुमशक्यत्वात् एककारणत्वस्य च लक्षणत्वे वस्तुतःपरिच्छेदात्

१. T, TM, P and A. सन्ति.
२. A. जिज्ञास्यत्वे.
३. TM adds पुनरिति.
४. TM and A add च.

भाष्यम्

जन्म उत्पत्तिः आदिः अस्य—इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। जन्मस्थितिभङ्गं समासार्थः। जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षं च। श्रुतिनिर्देशस्तावत्—"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यस्मिन् वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां क्रमदर्शनात्। वस्तुवृत्तमपि, जन्मना लब्धसत्ताकस्य धर्मिणः स्थितिप्रलयसंभवात्। अस्येति प्रत्यक्षादिसंनिधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः। षष्ठी जन्मादिधर्मसंबन्धार्था।

प्रकटार्थविवरणम्

लक्ष्यस्य ब्रह्मत्वायोगात् न लक्षयतीति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु पौरुषेयतया शङ्कितदोषानुमानस्यापौरुषेयतया अनाशङ्कितदोषागमानुग्राहकतर्कविशेषत्वात् अतीन्द्रिये स्वातन्त्र्येण प्रमाणत्वायोगात्, आगमप्रतिपन्नोभयकारणत्वे सुखादिदृष्टान्तेन संभावनाबुद्धिमात्रहेतुत्वात्, वस्तुतःपरिच्छेदाभावेन लक्ष्यस्य ब्रह्मत्वसंभवात्, जगज्जन्मादिनिमित्तोपादानं ब्रह्म लक्षयतीति। तदेतदाह—

जन्माद्यस्य यतः ॥

इति ॥ प्रयोजनं च तत्र तत्र पुरुषप्रयत्नकरणं सर्वत्र द्रष्टव्यम्, यतो विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तफलात्मको हि पञ्चावयवो विचारः अधिकरणम्। पदच्छेदः पदार्थोक्तिः विग्रहश्चेत्येतत्त्रयं व्याख्यानाङ्गं दर्शयति—जन्मोत्पत्तिरिति ॥ अन्यपदार्थो बहुव्रीहिसमासः, तत्र प्रधानस्यैवैकदेशो यत्र विशेषणतया ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानः, यथा लम्बकर्ण इति। इहापि जन्मादिरस्य जन्मादेरिति विशेष्यस्य जन्मादेरेवैकदेशभूतं जन्म विशेषणमित्यर्थः। तद्गुणसंविज्ञाने लाभमाह— जन्मेति ॥ जन्म आदिरस्य स्थित्यादेरित्यतद्गुणसंविज्ञाने स्थितिभङ्गमात्रं जन्मादिशब्दार्थः स्यादित्यर्थः। एकैकं ब्रह्मोपलक्षणं न भवतीति समाहाराभिप्रायः। ननु जन्मन आदित्वे प्रमाणाभावात् कथमादित्वेनोपादानमित्याशङ्क्याह— जन्मनश्चेति ॥ इदंप्रातिपदिकस्य षष्ठ्याश्च विभागेनार्थमाह— अस्येत्येव-

१. TM. कारणं.
२. TM. देशभूतजन्म.
A. एकदेशं
३. TM. विज्ञानला.
४. TM. भाग

भाष्यम्

यत इति कारणनिर्देशः । अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः कारणात् भवति तद्ब्रह्म इति वाक्यशेषः । अन्येषामपि भावविकाराणां त्रिष्वे-

प्रकटार्थविवरणम्

मादिना ॥ पञ्चम्यर्थमाह—यत इतीति ॥ पदार्थानभिधाय वाक्यार्थमाकाङ्क्षितपदपूरणेनाह— अस्य जगत इत्यादिना ॥ जगत्कारणस्य श्रुतिप्रसिद्धसर्वज्ञत्वादिसंभावनाय जगतो विशेषणानि । यथा कुम्भं चिकीर्षुः कुम्भकारः कुम्भशब्दविकल्पितं पृथुबुध्नोदराकाररूपितं च बुद्धावालिख्य यथाविर्भूतमेव व्याकरोति तथा, आदिकारणमपि नाम्ना रूपेण च रूपितं व्याकरोदिति तदभिज्ञत्वं संभावयति । संसारिविलक्षणस्येश्वरस्य कारणत्वं श्रुत्योक्तं संभावयति—अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्येति ॥ प्रतिनियतानि देशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां तदाश्रयस्येत्यनेन श्रुत्युक्तं कारणं संभावयति । शरीरादिपरिच्छिन्नशक्तिभिर्मनसाप्यचिन्त्यं रचनारूपमस्येति सर्वशक्तित्वं संभावयति । यथा 'यत्र काकस्तिष्ठति असौ देवदत्तगृहम्' इति काकाधारेण देवदत्तगृहमुपलक्ष्यते, तथा यतः कारणाज्जगतो जन्मादि भवति तद्ब्रह्मेति जगत्कारणेन ब्रह्मोपलक्ष्यते । मायाप्रतिबिम्बितं हि चैतन्यं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं जगत्कारणं महावाक्ये तत्पदवाच्यम् : तेन विशिष्टपदार्थेन तत्स्वरूपं बिम्बस्थानीयं ब्रह्मोपलक्ष्यते यदवगतिः जीवस्य पुरुषार्थ इति । अथशब्दोपात्तं मुमुक्षुं सामान्यतः प्रतिपन्नं विशेषतो विप्रतिपन्नमुद्दिश्य यत्स्वरूपावगतये विचारः प्रवृत्तः । स्वरूपेण च विशिष्टपदार्थस्य तादात्म्यात् जगत्कारणं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यं न विरुध्यते, काकाधिकरणं गृहमितिवत् । न हि काकाधिकरणत्वं गृहस्वरूपं तद्विगमे तद्भङ्गप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । ननु परिणामादयोऽपि भावविकाराः सन्ति; किमिति ते न गृह्यन्त इत्याशङ्क्याह—अन्येषामपीति ॥ न ह्यजातस्यास्थित-

१. T. Space is left for writing this word.

२. TM. नामरूपेण.

३. TM. भुत्युक्त

४. A. अचिन्त्यरच-

५. A omits यथा.

६ A. कारणात् जन्मादिः जगतो.

७. A. हि.

भाष्यम्

वान्तर्भाव इति जन्मस्थितिनाशानां इह ग्रहणम् । यास्कपरिपठितानां तु 'जायते, अस्ति' इत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः स्थितिकाले संभाव्यमानत्वात् मूलकारणादुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न गृहीतास्स्युरित्याशङ्क्येत; तन्मा शङ्कि इति या उत्पत्तिः ब्रह्मणः कारणात् तत्रैव स्थितिः प्रलयश्च ते गृह्यन्ते । न यथोक्तविशेषणस्य जगतः यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्त्वा अन्यतः प्रधानादचेतनात् अणुभ्यो वा अभावाद्वा संसारिणो वा उत्पत्त्यादि संभावयितुं शक्यम् । न च स्वभावतः, विशि-

प्रकटार्थविवरणम्

स्याविनष्टस्य वा कश्चिद्विकारस्संभवतीति तदधीनत्वात्तद्ग्रहणेन तेऽपि गृहीता एवेत्यर्थः । ननु निरुक्तकारस्य यास्कस्य "जायतेऽस्ति विपरिणमते विवर्धते परिक्षीयते विनश्यति" इति सूत्रं मूलीकृत्य जन्मादिशब्देन तेषां ग्रहणे अन्तर्भावोक्तिप्रयासः परिहृतो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—यास्केति ॥ यास्कवचनस्य हि पौरुषेयस्य मूलं तदीयं प्रत्यक्षमेव वक्तव्यम् । तच्च महाभूतसृष्ट्युत्तरकालं भौतिकानां षड्भावविकारगोचरम् । ततस्तन्मूलत्वे सूत्रस्य भूतपञ्चकं ब्रह्मेति लक्षितं स्यादिति; तस्माच्छ्रुतिसिद्धाविशेषितजन्माद्युपादानेन लक्षणसूत्रं प्रवृत्तमित्यर्थः । युक्तिमन्तरेण लक्षणस्यातिव्याप्तिपरिहारासंभवात् साप्यर्थादनेन सूत्रितेत्यभिप्रेत्य तामाह– न[4] यथोक्तेत्यादिना ॥ अस्य च प्रपञ्चो द्वितीये भविष्यति[5] । "स्वभावादेव विचित्रं जगत्" इति लोकायतः । तं प्रत्याह— न च स्वभावत इति ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यस्य लोके कारणापेक्षानियमदर्शनात् तदपलापोऽशक्यकरणः[6] । तर्कतो[7] निरूपणासहत्वं त्वस्माकं[8] भूषणमेव 'यद्रजतमभात् सा शुक्तिः' इति मिथ्याभूतस्यापि लक्षणत्वदर्शनादिति । ननु वैशेषिकादयोऽनुमानत एव जगत्कारणं सर्वज्ञमीश्वरं व्यवस्थापयन्ति । किमा-

१. A. सूत्रेण.
२. TM. युक्तिमन्तरेण स्यादति.
३. T and P व्यर्था.
४. TM and A. omit न.
५. A adds इति.
६. A. कारणं.
७. T, T[1], and P. ततो.
८. TM. तस्मात्.

भाष्यम्

ष्टदेशकालनिमित्तानामिहोपादानात् । एतदेवानुमानं संसारिव्यतिरिक्तेश्वरास्तित्वादिसाधनं मन्यन्ते ईश्वरकारणवादिनः ॥

प्रकटार्थविवरणम्

गमानुगुणयुक्तिसूत्रणेनेत्याशङ्क्याह[1]— एतदेवेति ॥ येयं युक्तिरुक्ता, सर्वज्ञमीश्वरं विहाय नामरूपाभ्यां व्याकृतस्येत्याद्यभिहित[2]विशेषणस्य जगतो जन्मादि प्रधानादेः संभावयितुं न शक्यते । अचेतनत्वेन वैचित्र्यसम्पादनाशक्तेः इति एतदेवानुमानं निश्चायकमिति भ्रमादेव मन्यन्त इत्यर्थः । यथा हि—धूमजातीयमग्निजातीयेनाविनाभूतं भूयोदर्शनसंस्कारसध्रीचीनाक्षसंप्रयोगेण गृहीतमिति पर्वतेऽपि धूमजातीयो[3] दृष्टः स्वव्यापकसम्बन्धं पर्वतस्य गमयति पक्षधर्मताबलात् न तथा कार्यमात्रस्य तद्विशेषस्य वा सर्वज्ञाशरीरकर्त्रा व्याप्तिः क्वाप्युपलब्धा ; अतः पक्षधर्मताबलादपि पृथिव्यादेः कार्यता कथङ्कारं सर्वज्ञाशरीरकर्तृकत्वं साधयेत् । विमतं सकर्तृकम्, कार्यत्वात् कुम्भवदिति सिद्धसाधनम् । यथाशब्दं ह्यनुमाने साधनदूषणे नाभिप्रायवशात्; अन्यथा प्रसिद्धिध्वंसात् । कर्तृजन्यतापि तथा, अदृष्टद्वारेण जीवजन्यत्वात् । कार्यत्वं सप्रतियोगिकं तन्निश्चयं विना न निश्चीयते भेद इव प्रत्यक्षेण ; अतः सन्दिग्धासिद्धो हेतुः । कारणान्तरेण नैराकाङ्क्ष्ये चाप्रयोजकत्वम् ; सावयवत्वं द्रव्यान्तरसमवेतत्वं कारणे सन्दिग्धे सन्दिग्धमिति न कार्यत्वसाधकम्; मध्यमपरिमाणवत्वं च । विचारासहमेव चेत् साधनम्[4], अपसिद्धान्तः ; तत्सहं चेत्तर्हि सिद्धं सम्बध्येत असिद्धं वा, नोभयथापि । धूमवत्त्वमपि नो विचारासहमेवेति न साम्यम् । कार्यत्वं च प्रागसतः सत्तासमवायादिलक्षणं तदितरेतराश्रयात् न निश्चेतुं शक्यम् । न चौपनिषदं प्रति विद्युदादिप्रतिबन्दिग्रहः ; तस्मादयुक्तं कार्यानुमानम् । यच्चावाचि कर्तृमात्रमनुमानात् सिद्ध्यति, सर्वज्ञत्वादिसिद्धिरनुपपत्त्या इति, तन्न, कतिपयपरिच्छयमात्रेणापि कर्तृत्वोपलम्भात् । न हि कुम्भकारोऽदृष्टं तावेमितं ज्ञातुमीष्टे[5]; नापि मधु-

१. A. गमने.

२. TM. गत.

३. T and TM. भूतमिति.

४. TM. साधनमपि.

५. TM. दृष्टेनापि.

प्रकटार्थविवरणम्

चारणादिप्रयोजनविशेषम्[1]; नापि कर्तृपुरुषविशेषम्[2]। नाप्येकत्वम्, बहुकर्तृकस्यैव प्रासादादेरुपलम्भात् महत[3]: कल्पनालाघवानवतारात्; एकस्य शरीरादिरहितस्य नित्या ज्ञानेच्छाप्रयत्ना इति परस्यैव गरीयसी कल्पना[4]। किञ्च यथा[5] पचियोगात्पक्ता तथा कृतियोगात्कर्ता[6]; अतः पक्षधर्मताबलेन कृतिमत्सम्बन्धे सिद्धेऽपि प्रमातृसम्बन्धः कथं सिद्ध्यति, भ्रान्त्युत्प्रेक्षापूर्वकृतिमत्त्वस्य कुलालादावेव बहुलमुपलम्भात्। अथ उपादानसाक्षात्काराधीनकृतिमत्त्वं कर्तृत्वम्, तर्हि शब्दोपादानसाक्षात्कारानभ्युपगमादस्माकमनैकान्त्यम्[7]। न च तस्यापि पक्षता अनादिप्रसिद्धकर्तृकादन्यत् सकर्तृकमिति उदयनोद्गारात्। तत्राप्युक्तविधकर्तृकत्वसाधने प्रत्यक्षविरोधोऽनुपलब्धिविरोधो वा? यथा विमतं शिरः शृङ्गि शिरस्त्वात् संप्रतिपन्नवत् इति। अत्र अयोग्यत्वादनुपलम्भः[8] स्यादिति सदनुमानतापातः[9]। शृङ्गत्वाद्योग्यत्वे कर्तृत्वादित्यवोत्तरम्। न च कर्ता प्रत्यक्षागोचरः, व्याप्तिग्रहणाभावप्रसङ्गात्। ननु पर्वते वह्निसाधनमप्यनुपलब्धिबाधितं स्यात्; न, प्रत्यक्षोपलब्ध्यभावेऽपि कार्यस्य निष्कारणकत्वप्रसङ्गतर्कप्रसूनोपलब्धिसंभवात्। नेह[10] तर्कस्याप्यवसरः, परिदृष्टेनैव[11] कर्त्रा नैराकाङ्क्ष्यात। किञ्च भवदुक्तकर्तृलक्षणे प्रलयस्य कुम्भादिध्वंसस्य चाकर्तृकत्वप्रसङ्गः। अथ भावकार्यस्योक्तविधकर्तृकत्वोपलम्भात् क्षित्यादेरपि तदनुमानम्, तर्हि शरीरि[12]पूर्वकत्वस्याप्युपलम्भात्[13] तदपि किं नानुमीयते। न चैतत् सावयवत्वमपि स्यादितिवत् जातिमात्रम्, सर्वत्राव्यभिचारात्। सावयवत्वं तु क्रियादौ व्यभिचरतीत्यसदुत्तरं तस्मादतीन्द्रियेऽपि त्वदृष्टं किञ्चिदेवानुमातव्यम्, न[14] मदृष्टमिति नियामकाभावात्; नानुमानात्सर्वज्ञकर्तृकत्वनिश्चयः। अयं घट एतज्जनकानित्येतरज्ञानजन्यः कार्यत्वात् पट[15]वत् इत्यत्र

१. T. विशेषणावि.

२. T विशेषणाप्ये.

३. P and A. महत्व-

४. T, T¹, P and A. कल्पनाल्ला.

५. T space is left for writing यथा पचि.

६. T. कर्तृत्वपक्ष.

७. TM. अनेकान्तः.

८. TM. लम्भः स्यादपि.

९. TM. पातम्.

१०. T नेक.

११. T दृष्टो नैव.

१२. TM. शरीर.

१३. TM. उपाल.

१४. P ममद.

१५. T, P and TM. घट.

भाष्यम्

नन्विहापि तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रे । न; वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात् सूत्राणाम् । वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते । वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननिर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिः, नानुमानादिप्रमाणान्तरनिर्वृत्ता । सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु, तदर्थग्रहणदार्ढ्याय अनुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवत् न निवार्यते, श्रुत्यैव च सहायत्वेन तर्कस्याप्यभ्युपेतत्वात् । तथा हि

प्रकटार्थविवरणम्

विपक्षबाधकाभावात्, अयं घट एतज्जनकागर्दभेतरजन्यः कार्यत्वात् पटवदित्यतिप्रसङ्गलक्षणप्रतिकूलतर्कपराहतत्वाच्चाप्रयोजकता । यश्चायं व्यतिरेकी क्षित्यादि सर्वज्ञकर्तृकं[1] कार्यत्वात् न यदेवं न तदेवं यथा नभ इति, तत्र सर्वज्ञकर्तृकत्वाभावप्रमितेः सर्वज्ञमितिसापेक्षत्वादितरेतराश्रयपाशवारितत्वेन[2] व्यतिरेकानवधारणमिति सन्दिग्धानैकान्तिकम् । न ह्यस्माकमिव तार्किकाणां प्रसिद्धिमात्राद्व्याप्त्यध्यवसायः । किञ्चाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः, अन्यथा शशविषाणकर्तृकत्वप्रसाधनेऽपि व्यतिरेकिणो निवारकानुपलम्भात् नायमपि निश्चायकमित्यलम् ॥

ननु भवदीयसूत्रकारेणाप्यनुमानमेवोपन्यस्तम्; तत्कथमनिश्चायकमुच्यत इत्याह—नन्विति ॥ ब्रह्मावगतये हि शारीरकप्रणयनम्; सा च[3] वाक्यार्थान्वयिपदार्थविचारणासमुत्थ[4]लक्ष्यवस्त्वध्यवसाननिर्वृत्तेति न प्रमाणान्तरं सूत्रयामबभूवेत्याह—न; वेदान्तेति ॥ किमत्यन्तानपेक्षितमेव[5] मानान्तरमिति नेत्याह—सत्स्विति ॥ यथा विमतम् अभिन्ननिमित्तोपादानम्, कार्यत्वात् सुखादिवदिति[6] मीमांसकं प्रति तार्किकाणां चेश्वरस्य निमित्तत्वे सिद्धे[7] विमतं चेतनप्रकृतिकम्, कार्यत्वात् सुखादिवदिति प्रयोक्तव्यम्; "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इति श्रुतिसिद्धाभिन्ननिमित्तोपादानत्वसम्भावनाय । किञ्च मननशब्दाभिधेययुक्त्यनुसन्धानं वि-

१. TM and A कर्तृकः.
२. T and TM. वारितत्वे.
३. T leaves space for च...र्था.
४. TM. समर्थ.
५. TM. क्षितत्वं.
६. T and T¹ omit इति.
७. T. सिद्धेऽपि मतं.

भाष्यम्

"श्रोतव्यो मन्तव्यः" इति श्रुतिः "पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेद" इति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति । न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायाम् । किं तु श्रुत्यादयः अनुभवादयश्च यथासंभवमिह प्रमाणम्,

प्रकटार्थविवरणम्

वदती श्रुतिरेव तर्कापेक्षां दर्शयतीत्याह—श्रोतव्य इति ॥ अन्यापि श्रुतिः स्वस्य पुरुषबुद्ध्यपेक्षां दर्शयतीत्याह—पण्डित इति ॥ यथा कश्चिद्बुद्धिमान् तर्ककुशलः चोरैश्चक्षुषी बध्वा गान्धारदेशाद्दूरतरारण्ये निहितोऽपि वनेचरादिप्रश्नपरम्परया स्वदेशमेव प्राप्नोति, तथा अविद्याकामादिचोरैः स्वदृष्टिमपहृत्य संसारारण्ये निहितः पुरुषः कारुणिकेनाचार्येण "तत्त्वमसि" इति श्रावितः बुद्धिमांश्चेत्पुनःपुनः परिप्रश्नेन तां तामाशङ्कां निरस्य स्वरूपमध्यवस्यति, मन्दबुद्धिश्चेत् असंभाव्यमानतया श्रुतिं हित्वा अन्यदेव जिज्ञासते, ततः पुरुषकौशलमपि श्रुत्यावगतिसिद्ध्येऽपेक्ष्यत इति भावः । ननु यथा धर्मजिज्ञासायां यत् श्रुत्यादिभिर्विनियुक्तं तदेवानुष्ठीयते, न पुरुषकौशलमप्यपेक्ष्यते, तथा वेदार्थत्वाविशेषात् न ब्रह्मजिज्ञासायामप्यन्यापेक्षा युक्तेत्याशङ्क्याह—न धर्मजिज्ञासायामि[2]वेति ॥ श्रुतिः पदान्तरनिरपेक्षः शब्दः ; तद्विनियोगे मानम्, यथा प्रकरणाम्नानादपूर्वार्थत्वे मन्त्राणां सिद्धे "कदा चन स्तरीरसि" इत्यस्या ऋचो गार्हपत्योपस्थाने विशेषविनियोगः "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इति श्रुत्या । अश्रुतसामर्थ्यं लिङ्गं तदपि विनियोजकम्, यथा "बर्हिर्देवसदनं दामि" इत्यस्य बा[3]र्हिर्लवनप्रकाशनसामार्थ्यात्तत्र विनियोगः । अनेकपदसामर्थ्यं वा[4]क्यम्, यथा "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इति । वाक्यद्वयसामर्थ्यम् आरभ्याधीतविषयं प्रकरणम्, यथा साधिकारस्य कर्तव्यस्येति[5]कर्तव्याकाङ्क्षया निरधिकारस्येतिकर्तव्यस्याधिकाराकाङ्क्षया परस्परसंबन्धः प्रयाजादेः दर्शादिभिः । क्रमपठितानां क्रमपठितैर्यथाक्रमं संबन्धः स्था-

१. T, P and TM omit यथा.

२. TM. इति चेति.

३. TM. बर्हिर्देवेन.

४. A omits वाक्यम्.

५. TM and A add च.

भाष्यम्

अनुभवावसानत्वात् भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य । कर्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं स्यात्, पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्तव्यस्य । कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकं च कर्म; यथा अश्वेन गच्छति, पद्भ्याम्, अन्यथा वा, न वा गच्छतीति । तथा "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" "उदिते जुहोति" "अनुदिते जुहोति" इति । विधिप्रतिषेधाश्च अत्र

प्रकटार्थविवरणम्

नम्, यथा क्रमेण दशेष्टयः पठिताः "ऐन्द्राग्नमेकादशकपालम्" इत्याद्याः दश । मन्त्राश्च "इन्द्राग्नी रोचना दिवः" इत्यादयः । तत्र, प्रथमस्थानपठितेन कर्मणा संबन्धो द्वितीयस्थानपठितेन[1] नेत्येवं संज्ञासाम्यम्[2] । समाख्या यथा आध्वर्यवसंज्ञकानां[3] मन्त्राणामाध्वर्यवसंज्ञके कर्मणि संज्ञासाम्येन[4] विनियोगः । एतेषां च विरोधे पूर्वं बलवत् । एते श्रुत्यादय एव यथा धर्मजिज्ञासायां प्रमाणं न तथा ब्रह्मजिज्ञासायाम्; किन्तु त्विह[5] अनुभवानुमानादयोऽपि तत्र हेतुरनुभवावसानत्वादिति । येन विना साक्षात्कारो न सिद्ध्यति तत्सर्वमागमानुगुणमपेक्षत इत्यर्थः । अन्यस्य सम्भावनाप्यस्तीत्याह—भूतवस्त्विति ॥ तर्हि ब्रह्मणीव वेदार्थत्वाद्धर्मेऽप्यनुभवापेक्षायामस्या [मन्यस्या]नुप्रवेशो भवत्वित्याशङ्क्याह— कर्तव्ये हीति ॥ परोक्षनिश्चयमात्रेणानुष्ठानसंभवाच्च[7] कर्तव्येऽनुभवापेक्षा[8]; ब्रह्मसाक्षात्कारायत्तत्वात्त्वध्यासध्वंसस्यास्त्येवानुभवापेक्षा[9]; वेदार्थत्वं त्वप्रयोजकमिति भावः । अन्यथा वेदार्थत्वाविशेषात्[10] पुरुषेच्छावशनिष्पाद्यत्वमपि स्यादित्यभिप्रेत्याह—पुरुषेति ॥ यजेत न भक्षयेदितिवत् ब्रह्मण्यपि स्यादित्याह—विधीति ॥ "व्रीहिभिर्यजेत

१. TM. संबन्ध.
A. संबन्धः.

२. T, T¹, P and TM. पठितस्य.

३. A. समाख्यानां.

४. T. काम्येन.

५. T, P, A and TM add वा नियुक्त्वादिति. and omit up to अनुभवावसानत्वादपि.

६. T¹ space is left out for writing जिज्ञा...ब्रह्म.

७. A. त्यच नास्ती.

८. A. क्ष्ये अनुष्ठाना.

९. TM and A. वास्त्वाध्यास.

१०. T, T¹, P and TM. वेदार्थत्वम्.

भाष्यम्

अर्थवन्तः स्युः, विकल्पोत्सर्गापवादाश्च । न तु वस्तु 'एवम्, नैवम्' 'अस्ति, नास्ति' इति वा विकल्प्यते । विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः । न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षम् । किं तर्हि वस्तुतन्त्रमेव तत् । न हि स्थाणावेकस्मिन् 'स्थाणुर्वा, पुरुषोऽन्यो वा' इति तत्त्वज्ञानं भवति । तत्र 'पुरुषोऽन्यो वा' इति मिथ्याज्ञानम् । 'स्थाणुरेव' इति तत्त्वज्ञानम्, वस्तुतन्त्रत्वात् । एवं भूतवस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतन्त्रम् । तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव, भूतवस्तुविषयत्वात् । ननु भूतवस्तुविषयत्वे ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेव इति वेदान्तवाक्यविचारणा

प्रकटार्थविवरणम्

यवैर्वा" इति विकल्पः । "न हिंस्यात् सर्वा भूतानि" इत्युत्सर्गः । "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यपवादः । एतेऽपि धर्मसाम्ये सति प्रसज्यन्त इत्यर्थः । अस्तु तथेति न वाच्यमित्याह—न तु वस्त्वेवमिति ॥ न हि घटः कस्यचिदिच्छया पटोऽपीति दृष्टचरम् । ननु स्थाणुर्वा पुरुषो वान्यो वेति वस्तुन्यपि विकल्पा दृश्यन्त इत्याशङ्क्याह–विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः ॥ न [1]वस्तुस्पर्शिन्यो बाधादित्यर्थः । ननु किं विशेषणेन, सम्यग्ज्ञानमपि पुरुषबुद्ध्यपेक्षमेवेत्याशङ्क्याह– न वस्तुया[2]थात्म्यज्ञानमिति ॥ प्रत्यक्षस्य कर्मजन्यत्वाद्यथावस्त्वेव मनोव्यापारः सम्यग्ज्ञानम्, न तु यथा यथा मनो व्याप्रियते तत्तत्सम्यग्ज्ञानमिति भावः । विकल्पनानां मनःस्पन्दितमा[3]त्रत्वमज्ञानमयत्वं सम्यग्ज्ञानस्य च वस्त्वधीनत्वं विवृणोति—न हीत्यादिना ॥ प्रकृते योजयति –तत्रैवमिति ॥ अतो ज्ञानं ब्रह्म वा विधिजन्यपुरुषेच्छावशनिष्पाद्यं न भवतीति धर्मा[4]द्वैलक्षण्यं सिद्धम् । तर्हि धर्माद्विलक्षणत्वात्प्रत्यक्षादिगो[5]चरत्वमपि स्यात् । अत एव जन्मादिसूत्रमनुमानोपन्यासार्थं भविष्यतीत्याह—नन्विति ॥ रूपादिकं रूपादिमत्ताद्विशेषणं चेन्द्रियाणि गृह्णन्ति, न तथा ब्र[6]ह्म ; अतः प्रत्यक्षाविषयत्वादविनाभावाग्रह-

१. TM. वस्तुदर्शि.

२. TM and A. याथार्थ्य.

३. TM and A नानामनः

४. A. स्वादृशा.

५. T, P and TM. गोचरमपि A. प्रत्यक्षादिसाम्यात्.

६. A omits ब्रह्मातः.

भाष्यम्

अनर्थिकैव प्राप्ता । न; इन्द्रियाविषयत्वेन संबन्धाग्रहणात्। स्वभावतो विषयविषयाणीन्द्रियाणि न ब्रह्मविषयाणि । सति हि इन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मणः इदं ब्रह्मणा संबद्धं कार्यमिति गृह्येत । कार्यमात्रमेव तु गृह्यमाणम्—किं ब्रह्मणा संबद्धम्, किमन्येन केनचिद्वा संबद्धम्—इति न शक्यं निश्चेतुम् । तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमानोपन्यासार्थम् । किं तर्हि, वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थम् । किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत् सूत्रेणेह लिलक्षयिषितम् । "भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति" इत्युपक्रम्याह "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति" । तस्य च निर्णयवाक्यम्—"आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इति । अन्यान्यप्येवंजातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावसर्वज्ञस्वरूपकारणविषयाणि उदाहर्तव्यानि ॥

प्रकटार्थविवरणम्

णात् न स्वातन्त्र्येण मानान्तरगोचरो ब्रह्मेत्याह— न इन्द्रियाविषयत्वेनेति ॥ यस्मादागमप्रतिपन्नेऽर्थे सामान्यद्वारेण संभावनामात्रनिमित्तं[१] मानान्तरं तस्मादित्युपसंहारः । उदाहरणवाक्यं पृच्छति किं पुनरिति ॥ विशिष्टस्याधिकारिणो ब्रह्मज्ञानाय प्रवृत्तस्य ब्रह्मप्रतिपादनपरं जगत्कारणानुवादेन वाक्यम्; अर्थात्तदेव लक्षणमित्यभिप्रेत्य सोपक्रमं वाक्यमुदाहरति— "भृगुर्वै वारुणिः" इति। ननूपलक्षितस्य स्वलक्षणं वाच्यम् । न हि 'प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः' इति स्वलक्षणकथनमन्तरेण[२] 'यत्र शाखाग्रं स चन्द्रः' इत्युपलक्षणमात्रात् चन्द्रलक्षणावगतिर्दृष्टा इत्यत आह —तस्य चेति ॥ उपलक्षितस्य ब्रह्मणः स्वरूपनिर्णायकं वाक्यम् "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्यादि विद्यत एव । तत्पर्यालोचनया शाखान्तरीय "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति वाक्यपर्यालोचनया च स्वप्रकाशानन्दो ब्रह्मलक्षणमिति भावः ॥

१. TM and A. मात्रं निमित्तं. २. T, P, TM and A omit कथन.

भाष्यम्

जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्म इत्युपक्षिप्तम् । तदेव द्रढयन्नाह—

शास्त्रयोनित्वात् ॥ १-१-३ ॥

महतः ऋग्वेदादेः शास्त्रस्य अनेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत् सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म । न हीदृशस्य

प्रकटार्थविवरणम्

वृत्तसङ्कीर्तनपूर्वकं संबन्धमाह जगत्कारणत्वेति ॥ जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मलक्षणं सूत्रयता प्रधानादावतिव्याप्तिवारणाय कारणत्वानुपपत्तिसिद्धं सर्वज्ञत्वमर्थात्सूत्रयाञ्चक्रे ; तदेव हेत्वन्तरेण दृढीक्रियत इत्यर्थः । अत्र च "अस्य महतो भूतस्य" इत्यादिवाक्यं विषयः । तत्किं ब्रह्मणो वेदकारणत्वाभिधानेन सर्वज्ञत्वं न साधयति उत साधयतीति सन्देहः । पाणिन्यादिवदर्थमुपलभ्य कर्तृत्वे वेदस्य पौरुषेयत्वप्रसङ्गात् न साधयतीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु रज्जुसर्पवच्छब्दराशेः ब्रह्मविवर्ततया ब्रह्मणो वेदकारणत्वात् तेन चाविषयीकृतस्य सद्भावे प्रमाणाभावात्, कारणसामर्थ्यस्यैव च कार्येऽप्याविर्भावदर्शनात्, प्रदीपस्यावभासत्वेऽपि स्वसंयुक्ताशेषवस्तुप्रकाशकत्वात् । एवं सर्वावभाससमर्थसर्वशब्दोपादानतया स्वसंयुक्ताशेषप्रकाशनशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञत्वं साधयति । तदेतदाह

शास्त्रयोनित्वात् ॥

इति । सूत्रं योजयति—महत इत्यादिना ॥ ग्रन्थभूयस्त्वान्महद्भिर्मन्वादिभिः परिगृहीतत्वाद्वा महतः । श्रुतिनिर्देशादृग्वेदादेः । शासनाच्छास्त्रस्य । शास्त्रशब्दस्य सर्वशब्दोपलक्षणत्वाद्व्याकरणाद्यङ्गकस्य । अव्यपदेश्यस्य वस्तुनोऽभावात् प्रदीपवत् स्वसंबद्धसर्वावभासकस्यावबोद्धृत्वाभावात् सर्वज्ञकल्पस्योपादानकारणं ब्रह्म ; अतस्तदपि सर्वज्ञमित्यर्थः । तदेवाह न हीति ॥ वेदः स्वविषयादधिकवि-

१. A कारणं.
२. TM and A परिहाराय.
३. TM. विविक्ततया
४. A प्रकाशना.
५. T omits वा.
६. TM. शब्दोपादानतया स्वसंयुक्तलक्षणत्वात्.
७. TM. संबन्धः.
८. TM. करणं.
९. T, T[1], TM and P. विषयावि.

भाष्यम्

शास्त्रस्य ऋग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतः संभवोऽस्ति। यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात् संभवति, यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेः ज्ञेयैकदेशार्थमपि, स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके। किमु वक्तव्यम्—अनेकशाखाभेदभिन्नस्य देवतिर्यङ्मनुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहेतोः ऋग्वेदाद्याख्यस्य सर्वज्ञानाकरस्य अप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन पुरुषनिःश्वासवत् यस्मान्महतो भूताद्योनेः संभवः—"अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत् यदृग्वेदः" इत्यादिश्रुतेः—तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति ॥

प्रकटार्थविवरणम्

ज्ञानवत्प्रसूतः शास्त्रत्वात् व्याकारणवदिति वदितुं लोकसिद्धां व्याप्तिमाह—यद्यदिति ॥ किंपुनर्न्यायेन दार्ष्टान्तिकमाह—किमु वक्तव्यमिति ॥ ऋग्वेदाद्याख्यस्य शास्त्रस्य[1] यस्मात् महतो भूताद्योनेः संभवः तस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्वं[2] चेति किमु वक्तव्यमित्यन्वयः। संभवे प्रमाणमाह—अस्येति ॥ मुख्यलक्षणादिद्वारेण सर्वावभासनसमर्थस्य महत्त्वद्योतनायानेकशाखेत्यादिविशेषणानि तन्महत्त्वेन[3] तत्कारणस्य निरतिशयसर्वज्ञत्वं दर्शयितुम्। स्वातन्त्र्येणार्थमुपलभ्योच्चार्यमाणत्वं[4] पौरुषेयत्वं व्यावर्तयति—अप्रयत्नेनैवेति ॥ वेदः[5] अपौरुषेयः, अनपेक्षप्रमाणत्वात्, प्रत्यक्षवदिति प्रयोगः। न चाप्तप्रणीतत्वेनैव प्रामाण्यमित्यसिद्धो हेतुरिति मन्तव्यम्, चक्रकापत्तेः। आप्तप्रणीतत्वेन प्रामाण्यावगमात् प्रवृत्तिः, प्रवृत्तस्य च[6] फलदर्शनेनाप्तत्वावधारणम्, ततः प्रामाण्यावगतिरिति। वेदः आप्तप्रणीतत्वानपेक्षप्रामाण्यः प्रमाणत्वात् प्रत्यक्षवदिति प्रयोगः। आप्तवाक्यस्य तु पौरुषेयत्वे सति अनाप्तत्वाशङ्कापाकरणायाप्तप्रणीतत्वमपेक्ष्यते, न प्रामाण्ये। शब्दानामर्थपरिच्छेदसामग्र्यस्य प्रामाण्यस्य स्वारसि-[7]

१. T omits शास्त्रस्य यस्मात्
TM and A omit शास्त्रस्य.

२. TM. शक्तित्वं.

३. TM. अज्ञत्व.

४. TM. मोहत्वेन.

५. T omits व्याव..... वेति.

६. T, T¹ and P omit च.

७. TM. स्वरसिद्धत्वात्.

भाष्यम्

अथवा यथोक्तमृग्वेदादिशास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणः यथावत्स्वरूपाधिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणात् जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः । शास्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रे—"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादि । किमर्थं तर्हीदं सूत्रं यावता पूर्वसूत्र एवैवं-

प्रकटार्थविवरणम्

कत्वात् । एतेनैतत्प्रत्युक्तम्, वैदिकं प्रामाण्यं वक्तृगुणाधीनं वाक्यप्रामाण्यत्वात्, आप्तवाक्यप्रामाण्यवदिति । हेतोश्च पक्षधर्मत्वाभावादसिद्धिः । यत्तु वेदः पौरुषेयः, वाक्यत्वात्, कालिदासादिवाक्यवत् इत्युद्भाव्यते, तत्र विपक्षबाधकाभावादप्रयोजकता ; स्वाभाविकैशक्तिवशात् संसर्गपरत्वेन वाक्यत्वं न पौरुषेयत्वाधीनम्, अन्यथा आत्मादिरनित्यः अर्थत्वात् घटवत् इत्यप्युद्भाव्यताम् । यदि तत्र कार्यत्वमुपाधिरित्यभिदधीत तर्ह्यसर्वज्ञवचनत्वमुपाधिरित्यभिदधीय । किञ्च पौरुषेयत्वं पुरुषनिर्वर्त्यतामात्रं चेत् सिद्धसाधनम् । क्रमविशिष्टानां वर्णानां वेदशब्दवाच्यत्वात् क्रमस्य चोच्चारणोपलब्ध्योरन्यतरधर्मस्य क्षणिकतया तद्विशिष्टानामपि जन्यत्वात् । क्रमसादृश्यपरम्परायाश्चैवंप्रथमताभावेनानादित्वाभिधानम् । यदि प्रमाणेनार्थमुपलभ्योच्चार्यमाणत्वं पौरुषेयत्वम्, तदा कालिदासादिवाक्यस्यापि कस्यचिदुत्प्रेक्षापूर्वकत्वात् तत्रानैकान्तिको हेतुः । अथ ज्ञानमात्रसमुत्थत्वम्, तदा प्रामाण्यप्रसिद्ध्यनुपपत्तिबाधः । पुरुषान्तरोच्चारणानिरपेक्षत्वं नाम पुरुषस्य स्वातन्त्र्यं यत्र तत्पौरुषेयमिति, अनुवादेऽनेकान्त इति कृतमतिविस्तरेण ॥

वर्णकान्तरमाह—अथवेत्यादिना ॥ अस्मिन्पक्षे पृथगारम्भमाक्षिपति—किमर्थमिति ॥ जन्मादिलिङ्गकस्वतन्त्रानुमानोपन्यासशङ्कानिरासायेत्याह—

१. TM omits वाक्य......दात्.
२. A omits आदि.
३. TM. उत्प्रेक्ष्यते.
४. TM and A भाविके.
५. TM and A add तु.
६. TM. लब्धा.
७. A. यां च
८. TM. भिप्रधाने.
९. TM. णोऽर्थं.
१०. T space is left out for writing जन्मा ...नुमा.

भाष्यम्

जातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दर्शितम् । उच्यते । तत्र सूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानात् जन्मादिसूत्रेण केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशङ्क्येत ; तामाशङ्कां निवर्तयितुमिदं सूत्रं प्रववृते— “शास्त्रयोनित्वात्” इति ॥

कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते यावता “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्” इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम्। अतो वेदान्तानामानर्थक्यम्, अक्रियार्थत्वात् ; कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वम्, उपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा । न हि परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपप्रतिपादनं संभवति प्रत्यक्षादिविषयत्वात्

प्रकटार्थविवरणम्

उच्यत इति ॥

एवं जगतो जन्मादिकारणं सर्वज्ञं ज्ञानानन्दात्मकं ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकमित्युपचिक्षेप । तत्र संशयः । किं भूतार्थे शास्त्रं प्रमाणं न वेति । नेति तावदाहुर्जैमिनीयाः—कथं पुनरिति ॥ ‘अक्रियार्थानामानर्थक्यम्’ इति सूत्रकारवचनात् नास्ति वेदान्तानामर्थवत्त्वमित्यर्थः । कथमध्ययनविधिपरिगृहीतानां वैयर्थ्यमेवेत्याशङ्क्याह—कर्तृदेवतादीति ॥ कर्मप्रकरणादपि व्युत्थितानां कथं तच्छेषत्वमित्याशङ्क्याह—उपासनादीति ॥ “आत्मेत्येवोपासीत” “निदिध्यासितव्यः” इत्यादिना जीवे अपहतपाप्मादिधर्मसमारोपेण उपासना ध्यानं च विधीयते । तच्छेषत्वं वा भविष्यतीत्यर्थः । ननु जीवस्य ब्रह्मात्मत्वोपदेशेन भूत एव प्रामाण्यं किं न सूत्रकृतोऽभिमतमित्याशङ्क्याह न हीति ॥ जीवस्य संसारित्वग्राहकप्रत्यक्षादिविरोधात् न ब्रह्मात्मत्वप्रतिपादनं संभवतीत्यर्थः । सुखदुःख-

१. T space is left out for writing भूतार्थे...... सूत्रकार.

२. TM. विधिरपि परि.

३. T space is left out for writing यता ...आत्मेत्येवोपासीत.

४. T and TM उपन्यस्तं.

भाष्यम्

परिनिष्ठितवस्तुनः, तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् । अत एव "सोऽरोदीत्" इत्येवमादीनां आनर्थक्यं मा भूदिति "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम्। मन्त्राणां च "इषे त्वा" इत्यादीनां क्रियातत्साधनाभिधायकत्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम् । न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्प-

प्रकटार्थविवरणम्

प्राप्तिपरिहारयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वात् न भूतप्रतिपादने प्रयोजनमप्यस्तीत्याह—तत्प्रतिपादने चेति ।। यतो न भूतवस्तुज्ञाने प्रयोजनम्, विध्युपात्तस्य च प्रयोजनपर्यन्तता वक्तव्या अत एवार्थवादानां जैमिनिना द्रव्यदेवतास्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तमित्यन्वयः । तथा हि—प्रथमे पादे वेदस्यापौरुषेयत्वेन प्रयोजनवत्कार्यार्थत्वेन च विधीनां प्रामाण्यं प्रतिपाद्य अर्थवादानां तदभावात् "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते" इत्यप्रामाण्यमाशङ्क्य सिद्धान्तमभिदधौ "विधिना तु" इति । विधीनां प्रवर्तकत्वनिवर्तकत्वाकाङ्क्षितद्रव्यदेवतास्तुतिनिन्दाद्वारेण संनिहित[2]विधिनिषेधैकवाक्यत्वादर्थवादा अर्थवन्तः स्युरित्यर्थः। अनन्तरं च अथेदानीं किं विवक्षितवचना मन्त्राः उताविवक्षितवचना इति प्रक्रम्य "इषेत्वेति शाखां छिनत्ति" इत्यादिविनियोगबलादुच्चारणमात्रेणोपकुर्वन्ति मन्त्रा इति पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तमुपचक्रमे "अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः" इति । लौकिकानां पदानां वेदे प्रयुज्यमानानामविशिष्ट एवार्थ इति प्रयोगविध्याक्षिप्तानुष्ठेयपदार्थस्मारकतया विनियुक्तानां मन्त्राणां क्रियाङ्गत्वम्। तदेतदाह—मन्त्राणां चेति ।। ननु क्रियाप्रकरणपठितानां भवतु क्रियाशेषत्वेनार्थवत्त्वं न सर्वत्रेत्याशङ्क्याह—न क्वचिदपीति ।। विमतं वेदवाक्यं विधिसंस्पर्शेनैव [नैवार्थवत्]भूतार्थवेदत्वात् "सोऽरोदीत्" इत्यादिवदिति[1] चेत् तर्हि वेदान्तानां स्वार्थ एव विधिं परिकल्प्यार्थवत्त्वमस्तु, किं कर्मविधिशेषत्वेनेत्या-

१. A तर्हि चार्थं.

२. A omits सन्निहित.

१. TM. and A इत्यर्थस्तर्हि.

भाष्यम्

शेमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टा उपपन्ना वा । न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः संभवति, क्रियाविषयत्वाद्विधेः । तस्मात्कर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम् । अथ प्रकरणान्तरभयात् नैतदभ्युपगम्यते तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम् । तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते—

तत्तु समन्वयात् ॥ १-१-४॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद्ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यते । कथम्? समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि

प्रकटार्थविवरणम्

शङ्क्याह—न चेति ॥ "दध्ना जुहोति" इत्यादेरपि गुणावच्छिन्नभावार्थविषयत्वात् साधनविधायकत्वाच्च नित्यशुद्धसिद्धस्य न विधिविषयत्वमित्यर्थः । भट्टदृष्टिं निगमयति—तस्मादिति ॥ यदुक्तं गुरुमतानुसारेण उपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वेति तद्विवृणोति—अथेत्यादिना ॥ सर्वथापि न शास्त्रप्रमाणकमद्वितीयं ब्रह्मेत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥

तत्तु समन्वयात् ॥

सिद्धान्तं सूत्रमवतार्य व्याचष्टे-तुशब्द इति ॥ प्रतिज्ञातार्थे हेतुं पृच्छति—कथमिति ॥ हेतुमाह समन्वयादिति ॥ सम्यक् तात्पर्येण ब्रह्मप्रतिपादने वेदान्तपदानामन्वयदर्शनामिति हेत्वर्थमाह—सर्वेषु हीति ॥ अयमाशयः—येषां पदानां यस्मिन्नर्थे शक्तितात्पर्ये तेषां तत्र प्रामाण्यं न स्वाविधि [तद्विधि] संस्पर्शि-

१. TM omits आह.
२. TM. वर्णशुद्धस्य T and T[1] वर्णिनशुद्धसिद्धस्य.
३. T. Space is left for writing विषय……क्रिया.
४. T. and T[1] अवतार्याच.
५. TM. प्रज्ञातार्थे.
६. T[1], P and TM omit कथ….माह.
७. T. and T[1] omit तत्र प्रामाण्यं नत्व.

भाष्यम्

"सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम्" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" "तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः" "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" इत्यादीनि । न च तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमाने अर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । न च तेषां कर्तृदेव-

प्रकटार्थविवरणम्

कृतम् "जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात्" इत्यादेरपि स्वार्थे प्रामाण्यापातात् । अतो वेदान्ताः स्वार्थे प्रमाणम्, तत्परत्वात् अग्निहोत्रादिवाक्यवत् नासिद्धो हेतुः, तात्पर्यलिङ्गानामवगमात् । तथाहि—छान्दोग्ये षष्ठे प्रपाठके "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्यद्वितीयेनोपक्रम्य "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि" इत्यद्वितीयेनैवोपसंहारात्, मध्ये च "तत्त्वमसि" इति नवकृत्वोऽभ्यासात्, मानान्तरानधिगतस्य चाद्वितीयात्मनः प्रतिपादनात्, "आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इति फलसङ्कीर्तनात्, तथा सृष्टिस्थितिप्रलयाद्यर्थवादोपादानात्, तथा मृदादिदृष्टान्तैरद्वितीयस्यात्मनो युक्तिभिरुपपादनात् तस्य तावदद्वितीयात्मन्येव तात्पर्यमवधार्यते । तथा वेदान्तान्तरेष्वपि उपक्रमोपसंहारैकरूप्याभ्यासापूर्वताफलवत्तार्थवादयुक्त्युपपादनानि षड्विधतात्पर्यलिङ्गानि विकल्पेन समुच्चयेन वा द्रष्टव्यानि । तस्मात् सिद्धं शास्त्रप्रामाण्यमिति । ननु यद्यपि वेदान्तगतानां पदार्थानां विशेषणविशेष्यभावेन सम्बन्धो लिलक्षयिषिताद्वितीयब्रह्मस्वरूपपर एव तात्पर्यलिङ्गेभ्यो निश्चितः, तथापि जैमिनिवचनाद्वेदार्थान्तरपरत्वं कल्प्यत इत्याशङ्क्याह—न च तद्गतानामिति ॥ किञ्च जैमिनीयसूत्राद्वेदार्थान्तरपरत्वकल्पना बादरायणसूत्रात् स्वार्थपरतैव किं न स्यात् । वक्ष्यति च तस्यापि गतिम् । यदभाणि कर्मविधिशेषत्वं कर्तृसमर्पणेन तत्राह—न च तेषामिति ॥ यच्चावाचि प्रमाणान्तरविरोधात् न जीवस्य ब्रह्मताप्रतिपाद-

१. A इत्येवमादीनामपि.
२. A omits अतो.
३. T. and T[1] omit छान्दोग्ये ....अद्वितीय.
४. TM. repeats तत्त्वमसि a second time.
५. T. and T[1] आत्मानान्तरा.
६. TM. विवक्ष.

भाष्यम्

तादिस्वरूपप्रतिपादनपरता अवसीयते, "तत्केन कं पश्येत्" इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः। न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं ब्रह्मणः, "तत्त्वमसि" इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात्। यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति, नैष दोषः; हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मतावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणात् पुरुषार्थसिद्धेः। देवतादिप्रतिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चित् विरोधः। न तु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिशेषत्वं संभवति।

प्रकटार्थविवरणम्

नमिति, तत्राह—न च परिनिष्ठितेति॥ परिनिष्ठितत्वमात्रेण प्रमाणान्तरविषयत्वे वस्तुत्वात् तुच्छव्यावृत्तत्वाद्वा धर्मस्यापि प्रमाणान्तरविषयत्वप्रसङ्गादिति भावः। तद्विषयत्वेऽप्येवं प्रयोक्तव्यम्—वैदिकं ज्ञानं स्वविपरीतसकलपूर्वप्रत्ययबाधकम् तद्विषये तद्विपरीताकारत्वे तन्निरपेक्षत्वे च सति उत्तरप्रमाणत्वात् 'नायं सर्पः' इत्याप्तवाक्योत्थज्ञानवदिति। यद्वा आत्मनि सर्वो भेदावभासः उत्तरप्रमाणबाध्यः तद्विषये तद्विपरीतावभासत्वात्, य एवं स एवं यथा रजतप्रत्यय इति। न च "आदित्यो यूपः" इत्यादौ व्यभिचारः, तस्यातत्परत्वेन तत्राप्रामाण्यात्। यदरुददत्र केशवः "नासंभाविनदोषस्य प्रत्यक्षादेर्दिङ्मोहवदागमबाध्यत्वम्" इति तद्यर्थमरोदीत्। यतः आगमावबाधितविषयतयैव बाह्यदोषादर्शनेऽप्यान्तरदोषसंभावनोल्लासो 'मनुष्योऽहम्' इत्यादाविव। आगमस्य चापौरुषेयतया निर्दिष्टस्यानपेक्षस्य तत्परस्य स्वत एव स्वविपरीतावबाधने सामर्थ्यात् न इतरेतराश्रयत्वम्। तस्माद्यत्किञ्चिदेतत्॥ यत्तु इत्यादिना परोक्तमनूद्य दूषयति। यच्चावादि स्ववाक्यगतोपासनादिविधानार्थत्वं भूतार्थानां वेदान्तानामिति तत्र भागेऽनुमतिरित्याह— देवतादीति॥ उपासनाप्रकरणस्थप्राणादि देवासुरसङ्ग्रामादिप्रतिपादनस्य भवतु उपासनाशेषत्वमित्यर्थः। उपासनाप्रकरणादपि व्युत्थितानां न तच्छेषत्वं स्वरूपमात्रपर्यवसानादित्यभिप्रेत्याह—न तु तथेति॥ ननु "अयमात्मा ब्रह्म" 'इत्युपासीत' इति विध्यध्याहा-

१. TM. सत्वान् यः एवं यथा.
२. TM. तद्दोषस्य.
३ T, T[1], P and P add देवता.

भाष्यम्

एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः । न हि एकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतविज्ञानस्य पुनः संभवोऽस्ति येनोपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्येत । यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्वं न दृष्टम्, तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुम् । न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यम्, येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्ष्येत । तस्मात् सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वम् ॥

प्रकटार्थविवरणम्

रेण तच्छेषत्वं भवतु । तर्हि अवगते ब्रह्मात्मैकत्वे विधानं वक्तव्यम्: तत्र संभवतीत्याह— एकत्व इति ॥ आत्मनो ब्रह्मत्वं नाम देशतः कालतो वस्तुतश्चानवच्छिन्नत्वम्; तच्चेदवगतं तदोपास्योपासकादिभेदबुद्ध्यभावान्न विधानं संभवतीत्यर्थः । संस्कारबलात् पुनरुदये विधानमिति नेत्याह —न हीति ॥ विध्यधिकारनिमित्तस्य द्वैतविज्ञानस्य न पुनस्संभव इत्यर्थः । अथ परोक्षमेवात्मनो ब्रह्मत्वमवगतम्, न तेन भेदबुद्ध्युपमर्दः; तर्हि किमापरोक्ष्यायोपासनविधानमपवर्गाय वा? नाद्यः परोक्षस्य विधिशतेनाप्यापरोक्ष्यासंभवात्, परमानन्दापरोक्ष्ये स्वयं प्रवृत्तेश्च । द्वितीयं विस्तरेण पराकरिष्यति। यच्चोक्तम्, 'न क्वचिद्वेदवाक्यानां विधिमन्तरेणार्थवत्ता' इति तत्राह— यद्यप्यन्यत्रेति ॥ "सोऽरोदीत्" इत्यादीनां स्वार्थे फलाभावात् युक्ता विधिस्पर्शेनार्थवत्ता न भूतार्थत्वादिति भावः । ननु भूतार्थत्वेऽपि फलवत्त्वात् स्वार्थे प्रामाण्यं क्व दृष्टमित्याशङ्क्याह—न चानुमानगम्यमिति ॥ अन्यथा विधिनिष्ठं वेदवाक्यं सफलमित्यन्यत्रादर्शनात्, तस्यापि स्वार्थे प्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः । यस्माद्विधिवाक्येन वेदान्तानां समानयोगक्षेमत्वं प्रामाण्ये तस्मादित्युपसंहारः ॥

१. TM. नापि.

२. TM. omits विधानं.

३. T omits सोऽरोदीत् ....ऊर्ध्वगतेषु धर्मे in line 18 on page 61.

भाष्यम्

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते । यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते ; यथा यूपाहवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते, तद्वत् । कुत एतत् प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य । तथा हि शास्त्रतात्पर्यविदा आहुः—"दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नाम" इति, "चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्" "तस्य ज्ञानमुपदेशः" "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः" "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इति च । अतः पुरुषं कचिद्विषयविशेषे प्रवर्तयत् कुतश्चिद्विषयविशेषात्

प्रकटार्थविवणरम्

इदानीं मोक्षकामस्य प्रतिपत्तिनियोगशेषत्वेन शास्त्रेण ब्रह्म प्रतिपाद्यते, न स्वातन्त्र्येणेति प्राचां वृत्तिकृतां मतमाह—अत्रापर इत्यादिना ॥ ननु नियोगस्तावदलौकिकः ; कथं तच्छेषतया शास्त्रेणालौकिकं ब्रह्म समर्प्यत इत्याशङ्क्याह—यथेति ॥ ननु ब्रह्मणि तात्पर्यलिङ्गानां दर्शितत्वात् किमिति नियोगशेषत्वमित्याशङ्क्याह—कुत एतदिति ॥ वृद्धव्यवहारानुसारेण हि शास्त्रतात्पर्यमवधारणीयम् ; वृद्धव्यवहारे च श्रोतुः प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनोद्देशेनास्य प्रयोगो दृश्यते ; ते एव शास्त्रस्यापि प्रयोजने ; ते च नियोगाधीने ; अतो नियोगपरमेव शास्त्रमित्याह—प्रवृत्तीति ॥ नियोगनिष्ठत्वे शास्त्रस्य शबरस्वामिप्रभृतीनां सम्मतिमाह—तथा हीत्यादिना ॥ तस्य वेदस्य दृष्टोऽर्थः दृष्टं प्रयोजनं नियुक्तकर्मावबोधनं नियोगज्ञानमित्यर्थः । क्रियायाः नियोगस्य समर्पकं वचनं चोदनेत्याहुरिति द्वितीयभाष्यार्थः । औत्पत्तिकसूत्रावयवं पठति—तस्य धर्मस्येति ॥ नियोगाख्यस्य ज्ञानसाधनम् उपदेशो विधिवाक्यमित्यर्थः । तत्र वेदे भूतानां सिद्धार्थवाचिनां पदानां क्रियार्थेन नियोगवाचिना पदेन समाम्नायः संबन्धो लोकानुसारादित्यर्थः । यत एवं शास्त्रतात्पर्यविदो वदन्ति तस्मात्कर्मकाण्डं तावत् नियोगनिष्ठमित्याह—अतः पुरुषमिति ॥ साक्षान्नियो-

१. TM omits अत्र.
२. T, T¹, P and A. न लभ्यते.
३. T¹. वशात्.
४. T¹ and P. क्रियायां.

भाष्यम्

निवर्तयच्चार्थवच्छास्त्रम् । तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम् । तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादि साधनं विधीयते एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति युक्तम् । नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तम्—कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्यः, इह तु भूतं नित्यनिर्वृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति ; तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानसापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति । नार्हत्येवं भवितुम्, कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" "य आत्मापहतपाप्मा ······सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "आत्मेत्येवोपासीत" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिषु विधानेषु सत्सु 'कोऽसावात्मा' 'किं तद्ब्रह्म' इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः—नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म इत्येवमादयः । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यति । कर्तव्यविध्यननुप्रवेशे तु वस्तुमात्रकथने हानोपादानासंभवात् 'सप्तद्वीपा वसुमती' 'राजासौ

प्रकटार्थविवरणम्

गोपदेशेन पुरुषस्य यत्प्रवृत्तिफलं तदेव शास्त्रम् । मन्त्रार्थवादादिकं तु तच्छेषत्वेनोपक्षीणमित्यर्थः । तथा च वेदान्ताः नियोगपराः शास्त्रत्वात् संप्रतिपन्नवदित्याह—तत्सामान्यादिति ॥ नियोज्यवत्त्वमुपाधिरित्याशङ्क्य साधनव्यापकत्वमाह—सति चेति ॥ तर्हि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वाभिधायिसूत्रविरोध इत्याह—नन्विहेति ॥ नियोगशेषब्रह्मजिज्ञासैव सूत्रकृतोऽप्यभिप्रेता, अतो न तद्विरोध इत्यभिप्रेत्याह—नार्हत्येवमिति ॥ नन्वस्तु शास्त्रत्वम्, कर्तव्यरूपनियोगपरत्वं मा भूत्; तथा च विपक्षबाधकाभावादप्रयोजक इत्याशङ्क्याह—कर्तव्यविध्यननुप्रवेश इति ॥ निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गो न बाधकः सिद्ध-

१. TM. वेन.

भाष्यम्

गच्छति ' इत्यादिवाक्यवत् वेदान्तवाक्यानामानार्थक्यमेव स्यात् । ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि 'रज्जुरियम्, नायं सर्पः' इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टम्; तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । स्यादेतदेवम्, यदि रज्जुस्वरूपश्रवणमात्रेणेव सर्पभ्रान्तिः, संसारित्वभ्रान्तिः ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्तेत; न तु निवर्तते । श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारिधर्मदर्शनात् "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति च श्रवणोत्तरकालयोः मनननिदिध्यासनयोः विधिदर्शनात् । तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम् इति ॥

अत्राभिधीयते । न; कर्मब्रह्मविद्याफलयोः वैलक्षण्यात् । शारीरं वाचिकं मानसं च कर्म श्रुतिस्मृतिसिद्धं धर्माख्यम्, यद्विषया जिज्ञासा "अथातो धर्मजिज्ञासा" इति सूत्रिता । अधर्मोऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वाज्जिज्ञास्यः परिहाराय । तयोश्चो-

प्रकटार्थविवरणम्

वस्तुज्ञानादपि प्रयोजनदर्शनादित्याह—नन्विति ॥ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैलक्षण्येन परिहरन् बाधकं समर्थयते—स्यादेतदेवमिति ॥ इतश्च न शाब्दसिद्धवस्तुज्ञानमात्रात्पुरुषार्थसिद्धिरित्याह—श्रोतव्य इति ॥ यस्मान्नियोगानुप्रवेशेनैव सप्रयोजनत्वं तस्मादित्युपसंहारः ॥

वेदान्ता न नियोगपराः, फलवत्त्वे सति नियोज्यविधुरत्वात् 'नायं सर्पः' इति वाक्यवदित्याह— अत्राभिधीयत इति ॥ ननूक्तं मोक्षकामो नियोज्य इति तत्राह—नेति ॥ मोक्षो नियोगसाध्यो न भवति, कर्मफलाद्वैलक्षण्याभावप्रसङ्गात्; विद्यते च वैलक्षण्यमित्यर्थः । कर्मफलाद्वैलक्षण्यं दर्शयितुं कर्म तावदाह—शरीरमिति ॥ न केवलं धर्माख्यं कर्म किन्त्वधर्मोपीत्याह—अधर्मोऽपीति ॥ कर्मोक्त्वा तत्फलमाह—तयोरित्यादिना ॥ सुखदुःखयोर्विशेषणानि शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने इत्यादीनि विद्याफलवैलक्षण्यज्ञापनाय । तथा हि—मोक्षो न नैयोगिकः शारीराद्यनुपभोग्यत्वात्,

भाष्यम्

दनालक्षणयोः अर्थानर्थयोः धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु प्रसिद्धे। मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मान्तेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनुश्रूयते। ततश्च तद्धेतोः धर्मस्यापि तारतम्यं गम्यते। धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यम्। प्रसिद्धं चार्थित्वसामर्थ्यविद्वत्त्वादिकृतमधिकारितारतम्यम्। तथा च यागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषात् उत्तरेण पथा गमनम्, केवलैरिष्टापूर्तदत्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा

प्रकटार्थविवरणम्

विषयेन्द्रियसंयोगाजन्यत्वात्, संसारमण्डलानन्तर्भूतत्वात्, यन्नैयोगिकं न तत्तथा यथा कर्मफलमिति।[१] किञ्च मोक्षो न नैयोगिकः निरतिशयत्वात्; यन्नैयोगिकं तत्सातिशयं यथा धर्मफलमित्यभिप्रेत्याह—मनुष्यत्वादारभ्येति। "स एको मानुष आनन्दः। ते ये शतं मानुषा आनन्दाः। स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः" इत्यादि श्रूयते। किञ्च मोक्षो न नैयोगिकः एकरूपसाधनाधिकारिमत्त्वात्; यन्नैयोगिकं न तत्तथा यथा कर्मफलमित्यभिप्रेत्याह—ततश्चेति॥ किञ्च कैवल्यं नादृष्टं[दृष्टजं]गमनाद्यनायत्तत्वात्, न यदेवं न तदेवं यथा संप्रतिपन्नमित्याह—तथा चेति॥ "तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहः" इत्याद्यनुक्रान्तेनोत्तरेण पथा।

"अग्निहोत्रं तपस्सत्यं वेदानां चानुपालनम्।
आतिथ्यं वैश्वदेवश्चापीष्टमित्यभिधीयते॥

वापीकूपतटाकादिदेवतायतनानि च।
अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते॥

शरणागतसन्त्राणं भूतानां चाप्यहिंसनम्।
बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते॥"

१. T[1] adds व्याप्तिपक्षधर्मताविघातिनः प्रतिपक्षस्य सपक्षाप्रवेशस्य न दोषवत्त्वं व्यर्थश्चासाधारण......

२. TM. तदभि.

भाष्यम्

गमनम्, तत्रापि सुखतारतम्यम्, तत्साधनतारतम्यं च शास्त्रात् "यावत्संपातमुषित्वा" इत्यस्मात् गम्यते । तथा मनुष्यादिषु स्थावरान्तेषु सुखलवश्चोदनालक्षणधर्मसाध्य एवेति गम्यते तारतम्येन वर्तमानः । तथोर्ध्वगतेष्वधोगतेषु च देहवत्सु दुःखतारतम्यदर्शनात् तद्धेतोरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्षणस्य, तदनुष्ठायिनां च तारतम्यं गम्यते । एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुखदुःखतारतम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । तथा च श्रुतिः "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" इति यथावर्णितं संसाररूपमनुवदति । "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधात् चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्येत । अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेत्

प्रकटार्थविवरणम्

"[1]ते धूममभिसंभवन्ति । धूमाद्रात्रिम्" इत्यनुक्रान्तेन दक्षिणेन पथा चन्द्रलोकगतानामपि न निरतिशयं सुखमित्याह—तत्रापीति ॥ संपतत्यनेनास्माल्लोकादमुं लोकमिति सम्पातः कर्माशयः; तत्र यावल्लोकव्यं स्थित्वा "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते" इति इयत्ताकरणात् सातिशयत्वं गम्यत इत्यर्थः । मनुष्यत्वादूर्ध्वगतेषु धर्मकार्यस्य सुखस्य सातिशयत्वमुक्तम् । [2]इदानीं ततोऽधोगतेषु तदाह मोक्षवैलक्षण्यसिद्धये—तथेत्यादिना ॥ इदानीमधर्मफलं प्रपञ्चयति—तथोर्ध्वगतेष्विति ॥ उभयविधकर्मफलं निगमयति मोक्षफलविलक्षण[3]त्वाय—एवमिति ॥ किञ्च मोक्षो न नैयोगिकः प्रतिषिद्धप्रियाप्रियास्पर्शत्वात्, न यदेवं न तदेवं, यथा धर्मकार्यमित्याह—अशरीरं वा वेति ॥ कर्मणां विचित्रफलदाने शक्तत्वात् प्रसिद्धकर्मफलविलक्षणमपि मोक्षाख्यमशरीरत्वं धर्मकार्यं भविष्यतीति शङ्कार्थः । आत्मनः सर्व[र्वा]वास्तवशरीरसंबन्धवैधुर्यमशरीरत्वम् ।

१. TM omits ते...वन्ति.

२. T and TM omit इदानीं.

३, T¹, TM, P and A. विलक्षणं.

भाष्यम्

न तस्य स्वाभाविकत्वात् । "अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥" "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इत्यादिश्रुतिभ्यः । अत एवानुष्ठेयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम् । तत्र किञ्चित्परिणामिनित्यं स्यात्, यस्मिन् विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिः न विहन्यते, यथा पृथिव्यादिजगन्नित्यत्ववादिनाम्, यथा वा साङ्ख्यानां गुणाः । इदं तु पारमार्थिकं कूटस्थनित्यं व्योमवत् सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहितं नित्यतृप्तं निरवयवं स्वयंज्योतिःस्वभावम्, यत्र धर्माधर्मौ सह कार्येण कालत्रयं च नोपावर्तेते । तदेतदशरीरत्वं मोक्षाख्यम् "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च" इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता । तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत, तेन च कर्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत, अनित्य एव स्यात् । तत्रैवं सति यथोक्तकर्मफलेष्वेव तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत । नित्यश्च मोक्षः सर्वैः मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते । अतो न कर्तव्य-

प्रकटार्थविवरणम्

तस्य चानादित्वात् न धर्मकार्यत्वमित्याह—न तस्येति ॥ अनादिभावत्वान्मोक्षस्य नित्यत्वमपि सिद्धमित्याह—अत एवेति ॥ ननु नित्यत्वेऽपि नियोगतोऽन्यथा परिणंस्यत इत्याशङ्क्याह—तत्र किञ्चिदिति ॥ परिणामिनित्यं यत्किञ्चिद्वस्तु तत्र भवेन्न कर्मणान्यथाभावः । इदं तु कैवल्यं न तथेत्यर्थः । कैवल्यं न नैयोगिकं नित्यत्वात्, व्यापित्वात्, अविक्रियत्वात्, नित्यतृप्तत्वात्, निरवयवत्वात्, स्वयंज्योतिष्ट्वात्, धर्माद्यनवच्छेद्यत्वात्, कालत्रयापरिच्छेद्यत्वात्, न यदेवं न तदेवम्, यथा कर्मफलमिति भावः । धर्माद्यनवच्छेद्यत्वे प्रमाणमाह—अन्यत्र धर्मादिति ॥ ननूदाहृताः श्रुतयो न मोक्षविषयाः किन्तु ब्रह्मविषया इत्याशङ्क्याह—अतस्तद्ब्रह्मेति ॥ उक्तकर्मफलवैलक्षण्यात् तत्कैवल्यं ब्रह्मेत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तद्यदीति ॥ इतश्च मोक्षो न नैयोगिकः, साक्षात्कार-

भाष्यम्

शेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अपि च "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चन" "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" "तदात्मानमेवावेदाहं ब्रह्मास्मीति, तस्मात्तत्सर्वमभवत्" "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" इत्येवमाद्याः श्रुतयः ब्रह्मविद्यानन्तरमेव मोक्षं दर्शयन्त्यः मध्ये कार्यान्तरं वारयन्ति । तथा "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च" इति ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्तव्यान्तरवारणायोदाहार्यम्—यथा 'तिष्ठन् गायति' इति तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये तत्कर्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते । "त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि" "श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति ; सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु" "तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं

प्रकटार्थविवरणम्

निरन्तरत्वात् रज्ज्वविद्यास्तमयवदित्याह—अपि चेत्यादिना ॥ परं बिम्बरूपेण अपरं च प्रतिबिम्बितत्वेनेति परापरं ब्रह्म । तस्मिन्दृष्टे साक्षात्कृते अस्य विदुषः प्रारब्धव्यतिरिक्तानि कर्माणि क्षीयन्त इति नैरन्तर्यम् । तद्ब्रह्मात्मानमेवावेदजानात् "अहं ब्रह्मास्मि" इति ततो ज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वं परिपूर्णमभवत् । अज्ञानकृतः परिच्छेदभ्रमो व्यावर्तिष्टेत्यर्थः । इतश्च मोक्षो न नैयोगिकः, दर्शनफलत्वात्, रज्ज्वविद्यास्तमयवदित्यभिप्रेत्याह—तथा तद्धैतदिति ॥ तदेतद्बिम्बभूतं ब्रह्म पश्यन् वामदेवः "अहं मनुरभवं सूर्यश्च" इति मेने । दृष्टस्यैव तत्त्वस्य सर्वत्र प्रतिबिम्बितत्वादित्यर्थः । 'तिष्ठन्गायति' इत्युक्ते शब्दतस्तत्कर्तृकं क्रियान्तरं न भवतीत्येतावतोदाहरणम् । इतश्च मोक्षो न नैयोगिकः, अविद्यास्तमयत्वात् रज्ज्वविद्यास्तमयवदित्याह—त्वं हि नः पितेति ॥ अविद्यां निवर्तयसि ज्ञानोपदेशेनेत्यर्थः । तस्मै नारदाय ध्वस्तदोषाय तमसोऽज्ञानस्य पारं दर्शयती-

१. TM. सूर्यश्च.

भाष्यम्

दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः" इति चैवमाद्याः श्रुतयः मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति। तथा चाचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रम्— "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" इति। मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति। न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं संपद्रूपम्—यथा "अनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति" इति। न चाध्यासरूपम्—यथा "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः" इति च मनआदित्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्यध्यासः। नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तम् "वायुर्वाव संवर्गः" "प्राणो वाव संवर्गः" इतिवत्।

प्रकटार्थविवरणम्

स्यज्ञानासंसृष्टवस्तुप्रदर्शनेनाज्ञानात् निवर्तितवानित्यर्थः। मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ मोक्षे अक्षपादस्यापि संमतिरित्याह तथा चेति॥ पाठक्रमेणोत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्गः। तथा हि—मिथ्याज्ञानापाये रागादिदोषानुदयः; तदभावे धर्माधर्मप्रवृत्त्यभावः; तदभावे च शरीरग्रहणाभावः; तदभावे दुःखोपरम आत्यन्तिक इत्यर्थः। तर्हि मिथ्याज्ञाननिवृत्तिरपि नियोगादेवास्त्विति न वाच्यमित्याह—मिथ्याज्ञानेति॥ सर्वत्राज्ञानव्यावृत्तेर्ज्ञानमात्रतन्त्रतादर्शनादित्यर्थः। ननु ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानमपि संपद्रूपम्; यथा मनोवृत्तिष्वानन्त्यसाम्येनानन्तविश्वेदेवसंपादनं विधितस्तत्फलप्राप्तिश्च; तथा चेतनत्वसाम्येन जीवे ब्रह्मत्वं संपाद्य विधितः तत्फलं प्राप्यते। अथवालम्बनप्रधानाध्यासरूपं मनआदिषु ब्रह्मत्वदृष्टिवत्; अथवा यथा अग्न्यादीनां संहारक्रियायोगात् वायोः संवर्गत्वेनोपासनम्, प्राणस्य च वागादिसंवरणात्, उत्क्रमणकाले संहरणाच्च संवर्गत्वेनोपासनं विधितः, तथा बृंहिक्रियायोगाज्जीवस्य ब्रह्मत्वेनोपासनं कर्म स्यात्, कर्तुः संस्काररूपं वाज्यावेक्षणवद्विधेयमेवेत्याशङ्क्याह—न चेदमित्या-

१. TM and A. संविद्रूपं.
२. TM and A. संवादनं.
३. TM. नत्वे.

भाष्यम्

नाप्याज्यावेक्षणादिकर्मवत् कर्माङ्गसंस्काररूपम् । संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" "अयमात्मा ब्रह्म" इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्येत । "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः" इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुध्येरन् । "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति चैवमादीनि तद्भावापत्तिवचनानि संपदादिरूपत्वे न सामञ्जस्येनोपपद्येरन् । तस्मान्न संपदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम् । अतो न पुरुषव्यापारतन्त्रा ब्रह्मविद्या । किं तर्हि, प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद्वस्तुतन्त्रैव । एवंभूतस्य च ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य च न कयाचिद्युक्त्या शक्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुम् । न च विदिक्रियाकर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः "अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि" इति विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात्, "येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्" इति च । तथोपास्तिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति—"यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते" इत्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य, "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इति । अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेत् न; अविद्याकल्पित-

प्रकटार्थविवरणम्

दिना ।। प्रतिज्ञाचतुष्टये हेतुमाह—संपदादिरूपे हीति ।। अबाधिततत्परमुख्यसामानाधिकरण्यविरोधान्नेयं कल्पनावकल्पत इत्यर्थः । किञ्च सम्पदादेरयथावस्तुत्वान्नाविद्यानिवृत्तिर्ब्रह्मात्मभावो वा स्यादित्याह—भिद्यत इत्यादिना ।। उक्तप्रकारेण मोक्षरूपब्रह्मपर्यालोचनया च न[1] नियोगा[2]नुप्रवेशावकाश इत्याह—एवंभूतस्य चेति ।। अवेक्षणकर्मण आज्यस्य नियोगशेषत्ववद्विधीयमानशाब्दाविदिक्रियाकर्मत्वेन वा ब्रह्मणो विनियोगशेषत्वं[नियोगशेषत्वं] भविष्यतीत्याशङ्क्याह—न च विदीति ।। शाब्दस्यापि वेदनस्याविषयत्वे शास्त्रप्रमाणत्वमपि न सिध्यति, यदर्थोऽयमुद्यम इत्याह अविषयत्व इति ।। परिहरति—नेति ।। कर्मत्वाभाव-

१. T, TM, and P omit न. २. T, T[1], P and A गानुवकाशः.

भाष्यम्

भेदनिवृत्तिपरत्वात् शास्त्रस्य । न हि शास्त्रं इदंतया विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति । किं तर्हि, प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयत् अविद्याकल्पितं वेद्यवेदितृवेदनादिभेदमपनयति । तथा च शास्त्रम्—"यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥" "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः" इति चैवमादि । अतोऽविद्याकल्पितसंसारित्वनिवर्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणान्न मोक्षस्यानित्यत्वदोषः । यस्य तूत्पाद्यो मोक्षः, तस्य मानसं वाचिकं कायिकं वा कार्यमपेक्षत इति युक्तम् । तथा विकार्यत्वे च । तयोः पक्षयोः मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वम् । न हि दध्यादि विकार्यं उत्पाद्यं वा

प्रकटार्थविवरणम्

मात्रेण नाप्रमाणकत्वम्, अनुमानादौ कर्मत्वाभावेऽपि तदनवभासमात्रव्यावर्तकत्वेन प्रामाण्योपलम्भात् तथेहापि प्रतीच आत्मत्वेनाकर्मतया अहं ब्रह्मास्मीति प्रतिपादयत् शास्त्रमविद्याकल्पितवेद्यवेदनादिभेदविलापनेन प्रमाणं भविष्यतीत्यर्थः । ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वात् प्रमातृव्यापाराधेयप्रकाशातिशयवत्त्वं कर्मत्वं नास्तीत्यत्र प्रमाणमाह—तथा च शास्त्रमिति ॥ यस्य ज्ञानिनो ब्रह्म अहमिति कर्तृत्वेनामतम्; ब्रह्मास्मीत्येवानुभवः, तस्य मतं सम्यग्दर्शनम् । मतं कर्मतया यस्य, न वेद सः पेक्ये कर्मत्वायोगात् । अविज्ञातं अकर्मतया भवति तत्त्वं विजानताम् । विज्ञातमविदुषाम् इत्यनुवादः तर्हि तवापि ध्वस्ताविद्यस्वरूपस्य शास्त्रेण सम्पाद्यत्वादनित्यत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—अत इति ॥ यथा जलपात्रपातनेन तद्गतादित्यस्य स्वाभाविकी बिम्बात्मता समर्प्यते, तथा तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थेन प्रमातृव्यापारेण ब्रह्मात्मैक्याकारेणाज्ञानध्वंसोचिता स्वाभाविकी ब्रह्मात्मता व्यवतिष्ठत इति नानित्यतादोषः । स्वपक्षेऽनित्यत्वदोषं परिहृत्य परपक्षे क्रियानुप्रवेशासंभवेऽप्यनित्यत्वं दुर्निवारमित्याह—यस्य त्वित्यादिना ॥ तर्हि नित्य-

१. T[1] adds. किंतु.

भाष्यम्

घटादि नित्यं दृष्टं लोके। न चाप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा, स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात्; स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वम्, सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात् सर्वेण ब्रह्मणः आकाशस्येव। नापि संस्कार्यो मोक्षः येन व्यापारमपेक्षेत। संस्कारो हि नाम संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्यात् दोषापनयनेन वा। न तावद्गुणाधानेन संभवति, अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य। नापि दोषापनयनेन, नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य। स्वात्मधर्म एव सन् तिरोभूतो मोक्षः क्रिययात्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते—यथा आदर्शे निघर्षणक्रियया संस्क्रियमाणे भास्वरत्वं धर्म इति चेत्, न; क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनः। यदाश्रया क्रिया तमविकुर्वती नैवात्मानं लभते। यद्यात्मा स्वाश्रयक्रियया विक्रियेतानित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत। "अविकार्योऽयमुच्यते" इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन्। तच्चानिष्टम्। तस्मान्न स्वाश्रया क्रिया आत्मनः संभवति। अन्याश्र-

प्रकटार्थविवरणम्

सिद्धस्यैव क्रिययाप्यत्वं भवतु अनित्यतापरिहारायेत्याशङ्क्याह—न चाप्यत्वेनापीति॥ तत्किं जीवस्य स्वरूपम्, उत व्यतिरिक्तम्? उभयथापि क्रियया नाप्यत्वमित्यर्थः। इदानीं संस्कारद्वारेण क्रियानुप्रवेशं वारयति—नापीत्यादिना॥ यथादर्शस्य स्वतो भास्वरत्वेऽपि परोपाधिकं मलिनत्वं तथा स्वतः शुद्धस्वभावत्वेऽपि परोपाधिकमलिनत्वसंभवात् मलापकर्षः संभाव्यत इत्याह—स्वात्मधर्म एव सन्निति॥ किमसौ मलस्तात्त्विकोऽतात्त्विको वा?[1] यद्यतात्त्विकः तर्हि ज्ञानमात्रापोह्यत्वात् न नियोगापेक्षा। यदि तात्त्विकः तात्त्विक्यैव तर्हि क्रियया तन्निवृत्तिस्तात्त्विकी वाच्या। सा च तात्त्विकी क्रिया किमात्माश्रया उतान्याश्रया? नाद्य इत्याह—न क्रियाश्रयत्वेति॥ तदेव कथमित्यत आह—यदाश्रयेति॥ द्वितीयं दूषयति—अन्याश्रयायास्त्विति॥ क्रियावद्द्रव्यसंयोग्येव दर्पणाद्यन्योन्या[द्यन्या]श्रयक्रियया संस्क्रियते। न

१. T, P and TM. . र्षतः.

भाष्यम्

यायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयात्मा संस्क्रियते । ननु देहाश्रयया स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिकया क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टः । न, देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनः संस्क्रियमाणत्वात् । प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायित्वम् । तया देहाश्रयया तत्संहत एव कश्चिद्विद्ययात्मत्वेन परिगृहीतः संस्क्रियत इति युक्तम् । यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्संहतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलम्, 'अहमरोगः' इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते—एवं स्नानाचमनयज्ञोपवीतधारणादिकया 'अहं शुद्धः संस्कृतः' इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रियते । स च देहेन संहत एव । तेनैव अहंकर्त्रा अहंप्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते । तत्फलं च स एवाश्नाति, "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" इति मन्त्रवर्णात् । "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति च । तथा "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः

प्रकटार्थविवरणम्

चात्मनो निरंशस्य क्रियावद्द्रव्यैः संस्पर्शोऽस्ति नभोवत् । अतोऽसंस्कार्य[१] इत्यर्थः । जाह्नवीजलाप्लवनादिना शुद्धोऽभूवमित्यादिप्रत्ययविरोधमाह—ननु देहाश्रययेति ॥ न तत्राप्यन्याश्रयक्रिययात्मनः परमार्थतः संस्क्रियमाणत्वं किंतूदकचलनेन प्रतिबिम्बचलनवत् अविद्याप्रतिबिम्बितस्य चिद्धातोः तदुत्थदेहादिसंसृष्टस्यानिर्वाच्यमेव तत्संस्कारेण संस्क्रियमाणत्वमित्याह - न देहादिसंहतस्यैवेति ॥ कश्चिदित्यनिर्धारितविशेषरूपः । परलोकफलभोक्ता कश्चिदस्तीत्येवं प्रतिपन्न इत्यर्थः ॥ अविद्ययेति ॥ वेदान्तार्थानभिज्ञतया ॥ आत्मत्वेनेति ॥ ब्रह्मत्वेन परिगृहीतो मीमांसकैः अहंप्रत्ययावसेय एव जीवो ब्रह्मशब्दाभिधेयः; तस्यालौकिकं बिम्बस्थानीयं ब्रह्मरूपं[२] नास्तीत्येवं मन्यमानैरित्यर्थः । पिप्पलं कर्मफलम्, स्वादु मृष्टम्; अत्ति भक्षयतीत्यर्थः । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं देहेन्द्रियमनस्संबद्धं जीवं भोक्तेत्याहुः । एवं तावत् सोपाधिकस्य चिद्धातोर्मिथ्यासंस्कार्यत्वमुपपाद्य निरुपाधिकस्यासंस्कार्यत्वे प्रमाणमाह--तथैको देव इत्यादिना ॥

१. T, P and TM. संस्कार्य-   २. T, T[1], and P. बिम्बरूपं.

भाष्यम्

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इति "स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्" इति च । एतौ मन्त्रावनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणो दर्शयतः । ब्रह्मभावश्च मोक्षः । तस्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः । अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद्दर्शयितुम् । तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गन्धमात्रस्याप्यनुप्रवेश इह नोपपद्यते । ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया; न, वैलक्षण्यात् । क्रिया हि नाम सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते, पुरुषचित्तव्यापाराधीना च । यथा "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट् करिष्यन्" इति,

प्रकटार्थविवरणम्

एको देवश्चिदेकरसः सर्वभूतेषु गूढः प्रतिबिम्बित इत्यर्थः । मायाप्रतिबिम्बितत्वेन च कर्मफलदातृत्वं [दातृ] पृथिव्यादिभूतानामुपादानं साक्षी च भवति । स एवाज्ञानप्रतिबिम्बिततया चेता द्रष्टा जीवः स्वतः पुनः केवलाविद्यातत्कार्यासंस्पृष्टः निर्गुणः नाधेयातिशय इत्यर्थः । स आत्मा परि[1] समन्तात् अगात् सर्वगत इत्यर्थः । शुक्रं दीप्यमानकायं लिङ्गरहितः । अव्रणमस्नाविरमित्याभ्यां स्थूलदेहप्रतिषेधः । अस्नाविरमिति सिरारहितः । सर्वत्र पुल्लिङ्गतया परिणामः । ननूक्तनीत्या संस्कारकतया नोपयोगश्चेत्तर्हि ज्ञानेतिकर्तव्यतयोपयोक्ष्यते कर्मेत्याशङ्क्याह—अतोऽन्यदिति ॥ चतुर्विधक्रियाफलव्यतिरेकेण ज्ञानेतिकर्तव्यत्वे कर्मणो न प्रमाणामिति वक्ष्यामः । तस्मात् इत्युपसंहारः । ज्ञानस्यानुप्रवेशमङ्गीकुर्वता क्रियाया अनुप्रवेशोऽङ्गीकृत एवेत्याह ननु ज्ञानमिति ॥ क्रियात्वमसिद्धमित्याह—नेति ॥ क्रिया हि नाम सा यत्र पुरुषश्चोद्यते, वस्तुस्वरूपापेक्षा च न भवति, पुरुषेच्छावचननिष्पाद्या च; तत्रैवोदाहरणमाह—यथेति ॥ ध्याने विधिना प्रेर्यते पुरुषः, तच्च न वस्तुसापेक्षं समारोपितरूपे-

१. T and TM. omits. परि.

भाष्यम्

"संध्यां मनसा ध्यायेत्" इति चैवमादिषु । ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यम्, पुरुषतन्त्रत्वात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविषयम् । अतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं न शक्यम् । केवलं वस्तुतन्त्रमेव तत्; न चोदनातन्त्रम्; नापि पुरुषतन्त्रम्; तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम् । यथा च "पुरुषो वाव गौतमाग्निः" "योषा वाव गौतमाग्निः" इत्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति; केवलचोदनाजन्यत्वात्तु क्रियैव सा पुरुषतन्त्रा च; या तु प्रसिद्धेऽग्नावग्निबुद्धिर्न सा चोदनातन्त्रा; नापि पुरुषतन्त्रा; किं तर्हि प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेवैतत् न क्रिया । एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु वेदितव्यम् । तत्रैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातन्त्रम् । तद्विषये लिङादयः श्रूयमाणा अप्यनियोज्यविषयत्वात् कुण्ठीभवन्ति उपलादिषु प्रयुक्तक्षुरतैक्ष्ण्यादिवत्, अहेयानुपादेयवस्तुविषयत्वात् । किमर्थानि तर्हि "आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः

प्रकटार्थविवरणम्

णापि ध्यानदर्शनात् पुरुषेच्छासंपाद्यं चेति । क्रियास्वरूपमुक्त्वाधुना तद्विलक्षणज्ञानस्वरूपमित्याह—ज्ञानं त्विति ॥ किञ्च न वस्तुनिश्चयहेतुः क्रिया; ज्ञानं तु यथास्थितवस्तुनिश्चायकमित्यपरं वैलक्षण्यमाह—यथा चेत्यादिना ॥ प्रकृते योजयति तत्रैवं सतीति ॥ उक्तप्रकारेण क्रियावैलक्षण्यमात्रेण न ज्ञाने चोदना निवारयितुं शक्या, लिङादीनां श्रवणादित्याशङ्क्याह तद्विषय इति ॥ तस्मिन् ज्ञानलक्षणे, विषये लिङादयः श्रूयमाणा अपि कुण्ठीभवन्ति, पुरुषं प्रेरयितुं न शक्नुवन्ति, ज्ञानस्य पुरुषेच्छानधीनविषयत्वादित्यर्थः । नापि ज्ञानस्य विषये पुरुषः प्रेरयितुं शक्य इत्याह—अहेयेति ॥ यदि पाषाणादिप्रयुक्तक्षुरतैक्ष्ण्यादिवज्ज्ञाने तद्विषये वा कुण्ठीभावः तर्हि वाक्यानां कोऽर्थ इत्याह—किमर्थानीति ॥ 'आत्मा द्रष्टव्यः' इत्यात्मदर्शनोन्मुखं चेतःकार्यम्; नाना-

१. TM. हेतुं.

भाष्यम्

श्रोतव्यः" इत्यादीनि विधिच्छायानि वचनानि? स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः। यो हि बहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुषः 'इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूत्' इति, न च तत्रात्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते, तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छिनं स्वाभाविकात् कार्यकरणसंघातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया प्रवर्तयन्ति "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यादीनि। तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते। "इदं सर्वं यदयमात्मा" "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्... केन कं विजानीयात् ... विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादिभिः। यदप्यकर्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानायोपादानाय वा न भवतीति, तत्तथैवेत्यभ्युपगम्यते। अलङ्कारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति। तथा च श्रुतिः—"आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्॥" इति। "एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत" इति च स्मृतिः। तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिशेषतया ब्रह्मणः समर्पणम्॥

प्रकटार्थविवरणम्

त्माभिनिवेशः कार्य इत्येव वाक्यार्थ इत्याह—स्वाभाविकेति॥ ननु द्रष्टव्यादिवाक्यैरात्मान्वेषणे प्रवर्तितस्यापि विधिगोचर एवात्मा शास्त्रेणोपदिश्यताम्। नेत्याह—तस्यात्मान्वेषणायेति॥ पूर्वोक्तमनूद्याङ्गीकरोति—यदपीत्यादिना॥ शरीरं तप्यमानमनु तापं कुर्याद्भवत्। किमिच्छन् न किमपीति कृतकृत्यतां दर्शयति। यस्माद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां न किञ्चिद्धेयमुपादेयं वा विद्यते कृतकृत्यता च भवति। तस्मात् प्राचां वृत्तिकृतां प्रतिपत्तिविधिवादोऽसङ्गत इत्याह—तस्मादिति॥

इदानीं यदाह स्म प्राभाकरः—"नास्ति जीवातिरिक्तं ब्रह्म, किन्तु जीव एव वेदान्ते ब्रह्मशब्दाभिधेयः; तस्य चोपासानियोगशेषत्वेन वेदान्तैः प्रतिपाद्-

भाष्यम्

यदपि केचिदाहुः— प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति इति तन्न, औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वात्। योऽसावुपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी ब्रह्मस्वरूपः उत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽनन्यशेषः नासौ नास्तीति नाधिगम्यत इति वा शक्यं वदितुम्; "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्यात्मशब्दात्, आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्, य एव निराकर्ता तस्यैवात्मत्वात्। नन्वात्मा अहंप्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुपपन्नम्; न, तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्तत्वात्। न ह्यहंप्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्वभूतस्थः सम एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्वस्यात्मा अतः स न केनचित्प्रत्या-

प्रकटार्थविवरणम्

नम्" इति तत् यद्यपि प्रागुक्तन्यायपरास्तम्; तथापि किञ्चिदधिकं वक्तुमुद्भावयति—यदपीत्यादिना॥ तत्र च वक्तव्यम्—किमनवगम्यमानत्वान्नास्ति ब्रह्मेत्युच्यते, किं वा अवगतस्यापि प्रमाणान्तरविरोधात्? नाद्य इत्याह—तन्नौपनिषदस्येति॥ अनन्यशेषत्वादिति॥ स्वातन्त्र्येणैव वेदान्तपदसमन्वयावगम्यमानत्वान्नास्तीति न शक्यते वक्तुमित्यर्थः। किञ्च वेदान्तवेद्ये वस्तुन्यात्मशब्दप्रयोगोऽस्ति। तस्य च निराकरणमशक्यम्; निराकर्तुरेवात्मत्वप्रसक्तेरित्याह—स एष इति॥ द्वितीयं शङ्कते—नन्विति॥ आत्मा नासंसारिब्रह्मरूपेण प्रतिपादयितुं शक्यते, तस्याहंप्रत्ययविषयत्वात् तद्विरोधात्, अत एवौपनिषदत्वविशेषणं चानुपपन्नमित्यर्थः। न विशिष्टस्य ब्रह्मता शास्त्रेण प्रतिपाद्यते, किन्तु तत्परामर्शेन सोऽयमितिवत्स्वरूपैक्यं प्रतिपाद्यते। स्वरूपस्य चाहंप्रत्ययसाक्षित्वेन तद्विषयत्वाभावात् नास्ति विरोध इत्याह—न तत्साक्षित्वेनेति॥ अन्यतोऽसिद्धत्वादौपनिषदत्वमपि घटत इत्याह—न ह्यहमिति॥ नाधिगतश्चेत् केनापि तर्हि नास्त्येव इति न वाच्यमित्याह—सर्वस्यात्मेति॥ चक्षुर्व्यतिरेकेणान्यतोऽसिद्धमपि रूपं यथा न प्रत्याख्यातुं

१. TM. विषया.

भाष्यम्

ख्यातुं शक्यो विधिशेषत्वं वा नेतुम् । आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्युपादेयः । सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति । पुरुषो विनाशहेत्वभावादविनाशी, विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः, अत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः । तस्मात् "पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः" । "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इति चौपनिषदत्वविशेषणं

प्रकटार्थविवरणम्

शक्यते तथा उपनिषद्व्यतिरेकेणान्यतोऽसिद्धोऽप्युपनिषद्भ्य एव सिद्ध्यन् न प्रत्याख्यातुं शक्यते इत्यर्थः । ननु चेतनत्वाज्जीववत्तर्हि विधिशेष एवेत्याशङ्क्याह— विधिशेषत्वं वा नेतुम् ॥ न शक्यः शेषत्वे द्वाराभावात्, मानाभावाच्चेत्यर्थः । नन्वधिकारिभेदेनातिरात्रे षोडशिनो ग्रहणाग्रहणवत् मुमुक्षुभिः वेदान्ते श्रद्धानैरेव तद्वद्य आत्मोपादीयते, त्यज्यते त्वन्यैरित्याशङ्क्याह— आत्मत्वादेव चेति ॥ ननु प्रसिद्ध एव नित्यात्मपरित्यागो बौद्धानाम्, विनाशोपगमात्, मीमांसकानां चापि अक्रियात्मत्यागो विकाराङ्गीकारात्; साङ्ख्यानां च नित्यशुद्धो[द्धात्मो]पादानं प्रसिद्धमित्याशङ्क्याह - सर्वं हीति ॥ न तावत् स्वत एव विनाशः, क्षणभङ्गस्य निराकरिष्यमाणत्वात्; नापि परतः, निरवयवत्वेन नभोवद्दाहादिविनाशहेतूपरागाभावात्, अतो व्यामोहमहिम्नैव नित्यात्मत्यागः । आकाशवन्निरवयवत्वाद्विक्रियाहेत्वभावात् विकाराङ्गीकारो विभ्रमविलसित एव । यतो विनाशविकारयोर्हेतुर्नास्ति अत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः, साङ्ख्यैः भ्रान्त्या वस्तुतःपरिच्छिन्नोऽभ्युपगतः । परमार्थतस्तु तस्मात् पुरुषान्न परं किञ्चिद्वस्त्वस्ति, तत्र प्रमाणम् "सा काष्ठा सा परा गतिः" इति श्रुतिः । सर्वस्य विनश्यतश्चिदेव मर्यादावधिः; सर्वस्य भेदभ्रमस्य सा चिदेव परा गतिरधिष्ठानम्; अतोऽहेयानुपादेयता सिद्धा । तद्धितश्रुत्या चोपनिषदां तत्प्रतिपादने विनियोगादौपनिषदत्वं सिद्धमित्याह—तं त्वौपनिषदमिति ॥

१. T. न.

२. TM omits. विधि

३. TM omits. च.

४. T लधिः.

५. TM. पादनविनि

भाष्यम्

पुरुषस्योपनिषत्सु प्राधान्येन प्रकाश्यमानत्व उपपद्यते । अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो नास्तीति वचनं साहसमात्रम् ॥

यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणम्—" दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम् " इत्येवमादि, तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभि-

प्रकटार्थविवरणम्

ननु न प्राभाकराणामेवैतत्साहसमात्रम्; दर्शितं हि शबरस्वामिप्रभृतीनां भाषणमपीत्याशङ्क्याह यदपीत्यादिना ॥ अयमर्थः—स्वाध्यायाध्ययनानन्तरं स्नानविधायकमाम्नायमुपलभ्य वेदस्यानर्थक्ये शङ्किते भाष्यकारेणार्थसद्भावमात्रं दर्शितम्। कर्मावबोधनमिति तु प्रकृतोपयोगादुक्तम्, नान्ययोगव्यवच्छेदाभिप्रायेणेति । किञ्च सूत्रकारादिवचनं वृद्धव्यवहारमूलं किं वा स्वोत्प्रेक्षामूलम्? यद्याद्यः, तर्हि वृद्धव्यवहारे पदानामन्विताभिधाने सामर्थ्यावधारणात् वेदेऽपि मुख्यवृत्त्या पदानामन्विताभिधायित्वात् न कार्यमात्रपरः सर्वो वेदः । तथा च विमतो मुख्यवृत्त्यापि शब्दप्रमेयः, प्रमेयत्वात्, पराभिमतकार्यवदिति प्रयोगः। अथ श्रोतुः प्रवृत्तिदर्शनेन कार्यज्ञानं प्रवृत्त्युपयोग्यनुमाय तत्रैव व्युत्पत्तिं प्रतिपद्यते, न, तटस्थकार्यमात्रज्ञानस्य प्रवर्तकत्वायोगात् । अन्वितकार्यज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेऽपि लाघवाय अन्विते शक्तिरस्तु, अन्यथा प्रयत्नादावपि व्युत्पत्तिप्रसङ्गात्, प्रयोजकद्वैविध्यप्रसङ्गाच्च । कार्यान्वयिनि सामर्थ्यमिति च बहुविशेषणप्रयोजकप्रसङ्गात्, कार्यान्वययोश्च युगपद्विशेषणविशेष्यभावप्रसङ्गात्, तस्माल्लाघवाय उभयसंप्रतिपन्नान्वितमात्रे पदव्युत्पत्तिः । न चात्यन्तलाघवाय पदार्थमात्रे शक्तिः, संसर्गबुद्धेरशाब्दत्वप्रसङ्गात्; शब्दावगतपदार्थनिबन्धनत्वाच्छाब्दत्वे लैङ्गिकस्यापि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, प्रथमावगतसंसर्गपरतायाः त्यागाप्रसङ्गात्, मध्ये च पदार्थशक्तिकल्पने गौरवात्, युगपत् सर्वप्रतीत्यादिदूषणस्य चेतरत्र समानत्वात्, सहकारिविशेषापेक्षायाश्च समानत्वात्, वाक्य[वाक्यार्थ]-प्रतीतिनान्तरीयकत्वेन पदार्थान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धत्वात्,

१. T. omits आशङ्क्य.
२. TM. omits आम्नायं.
३. TM. संभाव.
४. TM adds नान्ययोगादुक्तम्.
५. A. तदर्थं.
६. TM. अन्वितं.
७. A. जन.
८. TM omits विशेषण.
९. A omits तस्मात्......प्रसङ्गात्.
१०. T, T[1], P and TM. अप्रसङ्गात्.

प्रकटार्थविवरणम्

" पश्यतः श्वेतमारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः ।
खुरनिष्पेषशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥ "

इत्यत्रापि संसर्गबुद्धेरनुपपत्तिप्रसक्तत्वात् । तस्मात्क्रमेणोच्चार्यमाणेषु पदेषु संस्कारभूयस्त्वादव्यभिचारिणः पदार्थाः प्रथमं प्रतीयन्ते; पश्चात् तान्येव स्मृत्यारूढानि तेषामेवान्वयं प्रतिपादयन्तीत्यन्विताभिधानमेव युक्तम् । प्रयोगोऽपि—विप्रतिपन्नः शब्दव्युत्पत्तिगोचरः, प्रमेयत्वात्, उभयाभिमतप्रमेयवदिति । न च व्यवहारादेव सङ्गत्यधिगतिनियमः । 'पुत्रस्ते जातः' इत्यादौ वदनविकसनादिना हर्षोत्पादानुमानेन सामान्येन तत्कारणप्रतीतिमात्रजननं सामर्थ्यमधिगम्य प्रयोगान्तरेष्वावापोद्धाराभ्यां विशेषेऽपि व्युत्पत्त्युपपत्तेः । संशयस्य च व्यवहारेऽपि समानत्वात् किमयं स्मृत्वा प्रवृत्तः, किं वा बुद्ध्वेति । न च व्यवहारोऽपि कार्यज्ञानात् फलकार्यतायां व्यभिचारात्; किं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां कृतियोग्येष्टसाधनज्ञानात् । न च पराभिमतं कार्यं तत्त्वतोऽस्ति अनिरूपितप्रमाणकत्वात् नरविषाणवत्; न तावन्ममेदं कार्यमिति धीः चिकीर्षामात्रोत्थत्वात्; फले तत्साधने च चिकीर्षागोचरतातिरेकिणी कृत्युद्देश्यता भातीत्यत्र तु कोशपानमेव शरणम् । न च वैदिको लिङादिः पराभिमतकार्यबोधकः तत्रागृहीतसङ्गतित्वात् पदान्तरवत् । न च स्वर्गकामपदसमभिव्याहारात् प्रतीते सङ्गत्यधिगतिः, क्रियाया एवेश्वरद्वारेणावान्तरापूर्वद्वारेण वा कालान्तरीयफलसाधनत्वसंभवात् । आग्नेयादीनां प्रधानापूर्वसाधनत्ववत् । अनुपपत्तिगम्यत्वे चापूर्वत्वानुपपत्तिः । न च तदुत्थं ज्ञानं तर्कः अबाधितासन्दिग्धाज्ञातार्थत्वात् पटज्ञानवत्, न चासिद्धत्वाज्ज्ञाविन्यपेक्षा चक्रकापत्तेश्च; यूपादिपदानामगतिकगतित्वालौकिकस्याप्यत्र संभवात् । अतो लिङाद्यर्थः कृतियोग्यमिष्टसाधनमेव, न नियोगः; नापि भावनाद्वयम्, बालेनानाकलितत्वात्, दृष्टपरिहारेणादृष्टकल्पने कारणादर्शनात्, शब्दस्य च परिस्पन्दादिव्यापारानिरूपणात्, युगपत्क्रमेण वा उभयाभिधायोगात्, प्रवर्तकत्वसामान्यस्याभिधाने परिशेषात् शब्दव्यापारस्याश्रयत्वकल्पने

१. T, T¹, P and A श्वेति.
२. A omits पदेषु.
३. TM. उपादान.
४. A. तायाः.
५. TM. प्रधानः. T, T¹ and P विधाना.
६. TM. तत्ते. A. ततो.
७. T, P, TM and A यवा.

भाष्यम्

प्रायं द्रष्टव्यम्। अपि च "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः। प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तूपदिशति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थनित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः। न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति।

प्रकटार्थविवरणम्

वैदिकस्यापि[1] लिङादेरप्रामाण्यापातात्, शब्दव्यापारे प्रवर्तयत्यपि समीहितसाधनतावगममन्तरेण बुद्धिपूर्वाधिकारिणामुपक्षणीयवचनादिव प्रवृत्त्यनुपपत्तेरन्वयव्यतिरेकसिद्धं कृतियोग्येष्टसाधनस्यैव प्रवर्तकत्वम्। आज्ञादेरपीष्टसाधनत्वानुबन्धेनैव प्रवर्तकत्वं तदभावेऽभावात्। न च व्याकरणेनाज्ञादिव्यापारेषु लोकसङ्गतिः वेदेऽपि प्रसङ्गात्; असंभवादनङ्गीकारे गौरवाल्लोकेऽपि नादर्तव्यम्। लाक्षणिकार्थभेदपरं तु तत्सूत्रम्[2]। वैदिका लिङादयो व्यापारबोधकाः बोधकत्वात्[3] लौकिकलिङादिवदित्यप्यनुमाने[4] साध्यवैकल्यात्। कारकत्वाद्व्यापारवत्त्वानुमाने[5] व्यापकानुपलब्धिबाधः; स्वाधारज्ञानता[ज्ञातता]तिशयाङ्गीकारात् सिद्धसाधनम्; लिङ्गे च व्यभिचारः; प्रवृत्तिहेतुत्वात् तदनुकूलव्यापारवत्त्वानुमाने[6] चासिद्धिः; अयस्कान्ते चानैकान्तः; काम्यनित्यभेदोऽपि साध्यासाध्याधिकारिविशेषणभेदादुपपन्नः। तदेवं वृद्धव्यवहारानुसारेण कर्मकाण्डमपि पराभिमतकार्यविपरीते सिद्धे प्रमाणं किं पुनर्ब्रह्मकाण्डे [ण्डम्]। प्रयोगोऽपि वेदः सिद्ध एव प्रमाणं प्रमाणत्वात् प्रत्यक्षवदिति। यदि[7] स्वोत्प्रेक्षामूलं सूत्रकारादीनां वचनम्, तदापि[8] किमालम्बनाभाव आनर्थक्यं प्रयोजनाभावो वा? यद्याद्यस्तर्हि[9] "सोमेन यजेत" इत्यादौ सोमादिपदानां निरालम्बनत्वप्रसङ्ग इत्याह— अपि चाम्नायस्येत्यादिना॥ अथ निरालम्बनत्वमानर्थक्यं नाङ्गीकरोषि क्रियासाधनोपदेशाभ्युपगमात्, तत्राह— प्रवृत्तिनिवृत्तीति॥ अथ क्रियाद्वारकत्वात्प्रयोजनस्य तच्छेषत्वेनैव भूतोपदेशो

१. TM and A omit. अपि.
२. A. तत्सूत्र.
३. T and TM बोधत्वात्.
P बोधकलिङादित्वात्.
४. T, T[1], P and TM omit लिङादि.
५. A adds व्यापकानुमाने.
६. A omits व्यापारवत्वा.
७. A omits यदि.
८. T, TM, P and A तदपि.
९. TM. यद्वाद्य:.

भाष्यम्

अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत्, नैष दोषः। क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव। क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं तस्य। न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति। यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति। उच्यते—अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति। तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन। अपि च 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते। न च सा क्रिया; नापि क्रियासाधनम्; अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तम्, तच्चानिष्टम्। न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुम्, हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण। नञश्चैष

प्रकटार्थविवरणम्

ऽङ्गीक्रियते, न स्वातन्त्र्येणेत्याह—अक्रियात्वेऽपीति॥ भवतु क्रियाद्वारकं प्रयोजनं केषांचित्; तथापि अप्रयोजनभूतोपदेशस्तदैव त्वयाङ्गीकृत इत्याह—नैष दोष इति॥ तथापि सप्रयोजनता ममैव सिद्ध्यति क्रियासद्भावात्, न तवेत्याह—यदि नामेति॥ क्रियाभावेऽप्यलौकिकात्मोपदेशः सप्रयोजन एव ममापीत्याह उच्यत इति॥ इतश्चाक्रियार्थानामानर्थक्यं न शक्यते वक्तुमित्याह—ब्राह्मण इत्यादिना॥ ननु स्वभावत एव शास्त्राद्युपदेशमन्तरेण प्राप्तो यो हन्तिधात्वर्थः स यदा नञानुरज्यते तदा भवत्यहननमिति। ततो हननविरोधिन्यहननक्रिया मनसि [मानसी]। विधीयते अनेनेति विधिरेवायमित्याशङ्क्याह—न च स्वभावप्राप्तेति॥ हननक्रियाया निवृत्त्या यदौदासीन्यम्, तद्व्यतिरेकेण विधिपरत्वं कल्पयितुं शक्यते, विधिनिषेधविभागस्य विलोपप्रसङ्गादिति भावः। किं च यदा नञा न हन्त्यर्थः संबध्यते, तदा न भवत्यहननमिति, किन्तु हननप्रतिषेध एव नञः स्वसंबन्ध्युपमर्दरूपत्वादित्याह—नञश्चैष इति॥ किं च न धात्वर्थेन नञः संबन्धः, तस्यान्योपसर्जनत्वात्, किं तु प्रधानेन। प्रत्ययार्थश्च

१. T, T[1], P and A सप्रयोजन. २. A ज्ञानं.

भाष्यम्

स्वभावो यत्स्वसंबन्धिनोऽभावं बोधयतीति । अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणम् । सा च दग्धेन्धनाग्निवत् स्वयमेवोपशाम्यति । तस्मात् प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे, अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः । तस्मात् पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम् ॥

प्रकटार्थविवरणम्

इष्टसाधनत्वं प्रत्ययेनानूद्य निषिध्यते । तथा च ब्राह्मणहननमदृष्टाविरोधीष्टसाधनं न भवतीत्यर्थादनिष्टसाधनं भवतीति ज्ञात्वोदास्त इत्याह—अभावबुद्धिश्चेति ॥ नन्वभावबुद्धौ सत्यां कथमौदासीन्यमित्याशङ्क्याह—सा चेति ॥ उपसंहरति—तस्मादिति ॥ ननु "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" इत्यादिष्वनीक्षणं कुर्यादिति तद्विरुद्धार्थत्वं दृष्टमित्याशङ्क्याह—अन्यत्रेति ॥ अभाव एव नञो मुख्यार्थः । प्रजापतिव्रतादिषु तु 'तस्य व्रतम्' इत्यनुष्ठेयाभिधायिव्रतशब्दविरोधाल्लक्षणयेक्षणविरोधिनि क्रियान्तरे वृत्तिरिति भावः । तदेतदभिप्रेत्योक्तम्—

"नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकृत् ।
वदन्त्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनौ ॥" इति ।

न च नास्त्येवाभावो नामेति वाच्यम् । अस्ति तावत् नास्तितायाः अप्यनुभवात्।[१] न च भावान्तरमेवाभावः, प्रतियोगिसापेक्षत्वानपेक्षत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासात् । न च यादृशं स्वरूपं तेऽभावाश्रयः तादृशमभावव्यवहारगोचर इति चतुरश्रम् । यतो ममाभावविरोधिभावावरुद्धे नाभावो ज्ञायते, तेव तु तदभावात् स्वरूपं चेदभावव्यवहारगोचरः,[२] तर्हि सघटेऽप्यभावव्यवहारस्य को निवारयिता । यथा सत्यसति चाभावे नाभावं जन्म [अभावजन्म] किं तु सहानवस्थानम्, प्रसिद्धमेव । तस्मात् 'निर्घटं भूतलम्' इति ज्ञानं विशेषणनिबन्धनं विशिष्टज्ञानत्वात्, 'सघटं भूतलम्' इति ज्ञानवत् । विशेषणं स्वरूपप्रतियोगिव्यतिरिक्तोऽभावः । स च योग्यानुपलब्धिगम्यः उभयसंप्रतिपन्नानुपलब्धिसध्रीचीनेन मनसाभावग्रहणोपपत्तौ चक्षुषोऽसंप्रयुक्तप्रतीतिजनकताया अलौकिक्याः

१. TM adds भावान्न च.
२. TM and A भवतु.
३. A व्यवहारगोचरस्य.
४. TM. तस्य सति.

भाष्यम्

यद्प्युक्तम्—कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात् 'सप्तद्वीपा वसुमती'इत्यादिवदिति, तत्परिहृतम् । 'रज्जुरियं नायं सर्पः' इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात् । ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनान्न रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम् । अत्रोच्यते—नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावविरोधात् । न हि शरीराद्यात्माभिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मतावगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भव-

प्रकटार्थविवरणम्

कल्पयितुमशक्यत्वात्, रूपे [अरूपं] च कल्पनीयत्वात्, कल्पनायाश्च गौरवदोषदुष्टत्वात्, प्राप्यकारित्वप्रमितिलिङ्गयोश्चाविशेषात् । न च गुणस्य गुणाश्रयत्वेऽनवस्था द्रव्यस्य द्रव्याश्रयत्ववदनपवादकत्वात् स्वानन्त्योपलम्भमात्रेण द्रव्यव्यवहारात् न द्रव्यत्वप्रसङ्गः । तस्माद्योग्यतारूयसंयोगेनैव रूपग्रहणात् नासंयुक्तेऽभावे चक्षुषः प्रीति[प्रतीति]जनकता । अन्वयव्यतिरेकयोश्च धर्मिग्रहणापश्रयादन्यथासिद्धेः । तस्मान्नाभावोऽक्षगम्योऽसंयुक्तत्वात् रसवत्, अनुपलब्धिस्तूपलब्ध्यैवाभावज्ञानहेतुः देवकुलादावनुपलब्धदेवदत्ताभावस्यापि स्मर्यमाणानुपलब्धेः, मार्गेऽभावप्रतिपादनात्; न चानवस्था नित्यानुभवगम्यत्वादित्यलं प्रसङ्गागतेन । यस्मात् प्रतिषेधवाक्यानामक्रियार्थानामपि नानर्थक्यं तस्मादित्युपसंहारः । पुनः परोक्तमनूद्य दूषयति—यद्प्युक्तमित्यादिना ॥ ब्रह्मात्मभावावगमात्प्राक् संसारित्वं नामागामिशरीरादिकारणवत्त्वम्. देहे चाग्रहग्रहः । न च तद्ब्रह्मात्मभावावगतावप्यस्ति, ज्ञानानलेन प्लुष्टत्वात् । कर्मशेषदोषवशात् प्रारब्धकार्यमात्रदर्शनं चाविरुद्धम् । यथान्तःकीटदुष्टवटबीजे भाव्यङ्कुरादिजननशक्तिप्रतिहतावपि बाह्यबीजमात्रव्यवहारदर्शनं तद्वदित्याह—नावगतब्रह्मात्मभावस्येत्यादिना ॥

१. TM omits गुणस्य.
२. T, T[1], and P. चन्द्र.
A omits द्रव्य.
३. A. चक्षुषा प्रतीति.
४. T and T[1] मित्यनुभव
५. A omits इति.
६. A omits यस्मात्.
७. T, T[1], P and TM. करण.

भाष्यम्

तीति शक्यं कल्पयितुम् । न हि धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति । न च कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलवियुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानरहितस्य तदेव कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं भवति । तदुक्तं श्रुत्या “अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः” इति । शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यात्, न जीवत इति चेन्न, सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । न ह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वान्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् । नित्यमशरीरत्वमकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम । तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेन्न, शरीरसंबन्धस्यासिद्धत्वात् धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः, शरीरसंबन्धस्य, धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्, अन्धपरम्परैषानादित्वकल्प-

प्रकटार्थविवरणम्

उक्तमेव सदृष्टान्तं सप्रमाणं च प्रपञ्चयति—न हीत्यादिना । कर्मशेषसद्भावं दर्शयिष्यति स्वयमेव । अशरीरशब्दस्य व्युत्पत्तिबलेन विरोधमाह—शरीरे पतित इति ॥ तत्र वक्तव्यं किं नैमित्तिकमशरीरत्वं शरीरे पतिते स्यात् उत स्वाभाविकम्? तत्रागामिसकलशरीरादिकारणाभाववत्त्वं नैमित्तिकमशरीरत्वं जीवतोऽप्यविरुद्धमित्याह—न सशरीरत्वस्येति॥ अभिमानोऽनेन लक्ष्यत इति लक्षणं कारणमित्यर्थः । स्वाभाविकमशरीरत्वं पूर्वमपि सिद्धमित्याह—[1]नित्यमिति॥ तस्य एवात्मनः शरीरसंबन्धो न मिथ्याज्ञाननिमित्त इत्याह—तत्कृतेति ॥ आत्मकृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वम्, आत्मनः सशरीरत्वे च सिद्धे धर्माधर्मयोः तत्कृतत्वमितीतरेतराश्रयप्रसङ्गेन परिहरति—नेति ॥ ननु यद्येतच्छरीरकृतधर्माधर्मादिनिमित्त एतच्छरीरसंबन्धः तदा भवेदन्योऽन्याश्रयत्वम्, न तु तथा; किं तु पूर्वपूर्वकर्मकृत उत्तरोत्तरशरीरसंबन्ध इति, बीजाङ्कुरवदनादित्वात् नानवस्थापीत्याशङ्क्याह—अन्धपरम्परैषेति ॥ इदानीं बीजाङ्कुरयोर्निमित्तनैमित्तिकाभावदर्शनात्स पूर्वमप्येवमिति भवेद्विश्वासः ।

१. A अहमनित्यमिति.

भाष्यम्

ना; क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः। संनिधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न, धनदानाद्युपार्जितभृत्यसंबन्धित्वात् तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः। न त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिभावसंबन्धनिमित्तं किंचिच्छक्यं कल्पयितुम् । मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः संबन्धहेतुः । एतेन यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातम् । अत्राहुः—देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनः आत्मीये देहादावभिमानो गौणो न मिथ्येति चेन्न, प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदः, यथा केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ्मुख्योऽन्यः प्रसिद्धः, ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्यशौर्यादिभिः सिंहगुणैः संपन्नः सिद्धः, तस्य तस्मिन् पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतः, नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य । तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतो न गौणौ; यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, यथा वा शुक्तिकायामकस्मात् रजतमिति निश्चितौ शब्दप्रत्ययौ, तद्वत् देहादिसंघाते अहमिति निरुपचारेण शब्दप्रत्ययावात्मानात्माविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ वदितुम्। आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डितानामजाविपालानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः । तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनां देहादावहंप्रत्ययो मिथ्यैव न गौणः । तस्मान्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात्सशरीरत्वस्य, सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वम् । तथा च ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः "तद्यथा-

प्रकटार्थविवरणम्

इह पुनः परमार्थशरीरसंबन्धस्य कर्मसंबन्धस्य चात्मनोऽदृष्टत्वात् प्रथमत एव कल्प्यमानत्वात् न तत्राप्यवस्थानमिति न तात्त्विकः शरीरसंबन्धः । स्वपक्षे[१] पुनः कर्मशरीरयोर्निमित्तनैमित्तिकभावेन वर्तमानयोरनाद्यज्ञानोपादानत्वे-[२]नात्मसंबन्ध इति नानवस्था । इतश्च न तात्त्विक इत्याह—क्रियेति ॥ पूर्वं निरस्तमपि मतं प्रसङ्गादुद्भाव्य दूषयति—"संनिधानमात्रेण" इत्यारभ्य "तथा च ब्रह्मविद्विषया" इत्यतः प्राक्तनेन । विदुषोऽपि शरीराद्याभासानुवृत्तौ प्रमाणमाह—तथा चेत्यादिना ॥ अहिनिर्ल्वयनी सर्पत्वक् । प्राणोपलक्षितो

१. TM. सपक्षे.   २. T, T¹, P and A. द्यज्ञानयोरुपादान.

भाष्यम्

हिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव" इति "सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णः अकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव" इति च। स्मृतिरपि च "स्थितप्रज्ञस्य का भाषा" इत्याद्या स्थितप्रज्ञस्य लक्षणान्याचक्षाणा विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसंबन्धं दर्शयति । तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम् । यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वं नासाववगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यम् ॥

यत्पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न स्वरूपपर्यवसायित्वमिति । न, अवगत्यर्थत्वान्मनननिदिध्यासनयोः । यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत, भवेत्तदा विधिशेषत्वम्; न तु तदस्ति, मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात् । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवतीत्यतः स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धम् ।

प्रकटार्थविवरणम्

जीवो जीवन्नपि[1] ब्रह्मैव । अपतितेऽपि[2] देहे[3] तेज एव परमात्मैव भवति । अचक्षुरपि सचक्षुरिवेति विपरीतोऽन्वयः । सर्वाः प्रवृत्तीः शरीरगता एव मन्यते अविक्रियब्रह्मात्मतां मन्यमान इति प्रवृत्त्यसंबन्ध इत्यर्थः । उक्तनीत्या सिद्धवस्तुज्ञानस्यापि सप्रयोजनत्वात् वेदान्ता नियोगपराः शास्त्रत्वात् इत्यस्याप्रयोजकत्वं सिद्धम् ॥

पुनः परोक्तमनुभाषते— यत्पुनरिति ॥ दूषयति—नेति ॥ श्रवणवन्मनननिदिध्यासनयोरप्यवगत्यर्थत्वात्, स्वातन्त्र्येणावगतिजननसमर्थमहावाक्यशेषभूतार्थवादत्वात . न मननाद्यवष्टम्भेन वेदान्तानां नियोगनिष्ठताकल्पना । कल्पिते महावाक्यशेषभूतार्थवादत्वे श्रवणादिवाक्यानां श्रवणादिविधानं प्रथमसूत्रसूत्रितं परित्यक्तं स्यादिति चेत् न; ब्रह्मसाक्षात्कारेण श्रवणादीनां साध्यसाधनभावस्यापूर्वत्वात्, क्रियारूपतया च विधिजन्यपुरुषेच्छाप्रयत्नसाध्यत्वात्, अवान्तरतात्पर्येण श्रवणादिविधानसंभवात् यथा दर्शपूर्णमासविधिशेषेण "न

१. TM. जीवनमपि.   २. TM. इति.   ३. TM. विदेहे.

४. A adds विधिशेषत्वम् । श्रवणविधिशेषत्वं भवेत् । नात्र साधनव्याप्तिशेषो ना... तथा च

भाष्यम्

एवं च सति "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति तद्विषयः पृथक्शास्त्रारम्भ उपपद्यते । प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि "अथातो धर्मजिज्ञासा" इत्येवारब्धत्वान्न पृथक्शास्त्रमारभ्येत । आरभ्यमाणं चैवमारभ्येत—'अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासा' इति, "अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा" इतिवत् । ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति तदर्थो युक्तः शास्त्रारम्भः "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति । तस्मात् "अहं ब्रह्मास्मि" इत्येतदवसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानि । न ह्यहेयानुपादेयाद्वैतात्मावगतौ निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति । अपि चाहुः—

प्रकटार्थविवरणम्

मलवद्वाससा विसंवदेत् [संवदेत]" "नास्या अन्नमद्यात्" इत्यनेन तदभिगमनप्रतिषेधो विधीयते । तदुक्तं "प्रागवरोधान्मलवद्वाससः" इति । यस्मात्प्रतिपत्तिनियोगवाद्युद्भावितः सकलोऽप्यवकरोऽपाकृतः तस्मादित्युपसंहारः । स्वातन्त्र्येणैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मेत्यतस्मिन्नेव मते पृथक्शास्त्रारम्भोऽप्युपपद्यत इत्याह—एवं च सतीति ॥ ननु मानसव्यापारमात्रसाध्यनियोगनिरूपणाय पुनरारम्भो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—आरभ्यमाणं चेति ॥ यथा तृतीये श्रुत्यादिभिः शेषशेषिभावमभिधायानन्तरं किं क्रतुशेषभूतं किं वा पुरुषशेषभूतमिति वीक्षायां चतुर्थमारभमाणोऽभ्यधात् "अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा" इतिवदभि[तद्वदभि]दध्यात् । न चाभ्यधादित्यर्थः । इदानीं स्वमते सूत्रसामञ्जस्यमाह—ब्रह्मात्मैक्येति ॥ ननु यदि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मात्मैकत्वनिष्ठा वेदान्ताः तर्हि तदेव परमार्थवस्त्विति कथं द्वैतालम्बनस्य विधिकाण्डस्य प्रत्यक्षादेश्च प्रामाण्यमित्याशङ्क्याह—तस्मादिति ॥ प्रमातृव्यापारसंसृष्टो हि घटादिश्चितो विषयतामियर्ति । न तु स्वत एवासङ्गायाश्चितो विषयसङ्गः । तस्माद्ब्रह्मात्मैक्यावगतेः प्रागेव प्रमाणादिव्यवहार इत्यर्थः । अयमर्थोऽन्येषामपि ब्रह्मविदां संमत इत्याह—अपि चाहुरिति ॥ सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधे जाते पुत्रदेहादेः

१. TM. ऽप्यवकरो.
२. T and TM. रभ्यमाणः.
३. A. अभ्यावधीत.
४. T, T¹, P and TM. ह्मात्मैकत्व.
५. T, T¹, TM and P आशङ्क्य.
६. T, T¹ and P सङ्गः.

भाष्यम्

“गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् ।
सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत् ॥
अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः ।
अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥
देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥” इति ॥

प्रकटार्थविवरणम

सत्ताबाधनात् मायामात्रत्वावगमात् ‘अयं पुत्रोऽहमेव’ ‘मनुष्योऽहम्’ इति गौणमिथ्यारूपस्य प्रत्ययस्यासत्त्वे जाते कार्यं कथं भवेत्—निमित्ताभावाद्विधिविधेयादिव्यवहारो न कथञ्चिद्भवेदित्यर्थः ॥

ननु यद्यात्मा ब्रह्मैव कस्तर्हि प्रमाता? यद्ययमेव कथं तर्हि ब्रह्मतास्येत्याशङ्क्याह—अन्वेष्टव्येति ॥

ननु यद्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमातृत्वमप्यज्ञानकृतम; कथं तर्हि तदाश्रयाणां प्रामाण्यमित्याशङ्क्याह—देहात्मप्रत्यय इति ॥ प्रमातृत्वस्य सदातनत्वाभावेऽप्यात्मनिश्चयादर्वाग्देहात्मप्रत्ययवद्व्यावहारिकं प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यम्, विषयस्य तत्त्वांशप्रतिषेधेऽप्यर्थक्रियासामर्थ्यानपहारात्; आगमस्य तु तत्त्वावेदनलक्षणं प्रामाण्यमत्यन्ताबाध्यार्थविषयत्वादिति भावः ॥

यदत्र केशवोऽभ्यगाष्ट—

“बाधितस्य प्रमाणत्वं वदता बौद्धवेदयोः ।
सम्यक् संपादितं साम्यं शास्त्रयोः किमतः परम् ॥”

इति तदुपेक्ष्यगीष्ट । यतो वेदबौद्धयोर्मायामयत्वाविशेषेऽपि बाधिताबाधितविषयत्वेन पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वेन च वैषम्यमित्युक्तम्[१] । अन्यथा तस्यापि स्वरूपसत्त्वाविशेषे साम्यस्य किं व्यासेधकम् । यच्च “भिन्नाभिन्नं ब्रह्म जगतः कारणम्, तत्कार्यस्य च प्रपञ्चस्य न[२] मिथ्यात्वम्” इत्यादि फल्गुवल्गितं तदारम्भणाधिकरणे पर्यहार्षीदाचार्य इति मयापि तत्रैव परिजिहीर्षिष्यत[३] इत्युपरम्यते ॥

१. T, T[1], P and TM वैषम्यमतिवक्तव्यम्.   ३ A. जिहीर्ष्यते.
२. A omits न.